

VICENÇ M. ROSSELLÓ I VERGER^a

CASTELLÓ DE N'ARRUFAT, RIUTOR I LA SÉQUIA FAVIANA (ARQUEOLOGIA TOPONÍMICA)

RESUM

Els Francs i Marjals eren uns terrenys pantanosos entre Russafa (sud de la ciutat de València) i l'Albufera que a l'edat mitjana restaven fora del domini de l'Horta i hom va tractar de sanear. Sobre el tema hi ha molta bibliografia recent i n'hem assajat d'aclarir el sistema de drenatge i la localització de les séquies principals. Fa temps que volíem resoldre l'enigma de Castelló de n'Arrufat, Riutor i la séquia d'en Fluvià i ara ho hem provat sobre una base física, la cartografia cadastral de 1929-1943 i la documentació arxivística. L'expansió urbana de la capital a les darreres dècades n'ha arrasat bona part de testimonis, però en queda la toponímia, cada cop més arqueològica.

MOTS CLAU: Edat mitjana, València, drenatge/regadiu, séquies, xàrcia viària.

CASTELLÓ DE N'ARRUFAT, RIUTOR AND THE SÉQUIA FAVIANA (TOPONYMIC ARCHEOLOGY)

ABSTRACT

The *Francs i Marjals* were some marshy lands among Russafa (South of Valencia city) and l'Albufera that in medieval times remained out of the domain of l'Horta and were getting dried. There is plenty of recent literature on the subject and we have written an essay to understand the system of drainage and locate of the main irrigation channels. We have wanted to resolve the enigma of *Castelló de n'Arrufat*, *Riutor* and the *séquia d'en Fluvià* for a long time. Now we have done it on a physical base, the cadastral cartography of 1929-1943 and the archives doumentation. The urban expansion of the capital through the last decades has destroyed a good part of the testimony, but we still can study the toponimy that becoming more and more archaeological.

a Universitat de València

Fecha de recepción: 1/12/19. Fecha de aceptación: 24/12/19.

KEY WORDS: Middle Age, València, drainage/irrigation, channels, road network.

Dins el terme municipal de València, la zona del nord de l'Albufera anomenada Francs i Marjals conté aquests tres topònims històrics que m'han cridat l'atenció des de fa molt de temps (Rosselló, 1995), un per la seua situació problemàtica, l'altre per la seua grafia i etimologia i el tercer pel seu traçat desconcertant. Maldaré per aclarir-ne la posició i l'origen a les pàgines següents, a base de la geomorfologia, hidrologia i documentació. La successiva aparició de múltiples aportacions sobre el tema m'ha incitat a introduir la meua opinió, ni poc ni molt modesta, però potser una mica molesta. Es tracta dels articles de Pilar Carmona i José M. Ruiz (1999, 2005 i 2011), del llibre de Carles Sanchis (2001), dels tres volums de Ricard Aparici (2015, 2016 i 2017a i b), del llibre de Ferran Esquilache (2018) i l'article de Josep Torró i Ferran Esquilache (2018)¹. Els autors són un parell de geomorfòlegs del meu departament de la Universitat de València, un geògraf que treballa a la Universitat Politècnica de València sobre regadius, un metge jubilat nadiu de Russafa –que no sols ha calcigat l'horta, sinó que ha après humilment paleografia i dona la seua recerca com a dubtosa, possible o probable– i dos medievalistes solvents i agosarats. Uns són ignorats –o ignorants del que fan els altres– quan no en reproduïxen servilment els croquis o esquemes mentals². Potser jo caiga al mateix parany.

ELS FRANCS³, MARJALS I EXTREMALS, UN PAISATGE MASSACRAT

Entre la ciutat murada de Pere el Cerimoniós (1359) i l'Albufera, restava al sud del riu Guadalaviar la vila de Russafa, a l'est, la punta d'en Silvestre i el Grau de la Mar i, al sud un gran espai aigualós, els Francs i Marjals (fig. 1).

Els *Francs*, *Marjals* i *Extremals* corresponen a una denominació administrativa canonitzada modernament (1824) perquè llur extensió (unes 700 ha ≈ 8.400 fanecades)⁴ romania fora de la jurisdicció del tribunal dels sequiers –que n'excloïa els extremals que només podien regar de les sobres de Favara i na Rovella– i pertocava a l'Ajuntament de València. El comissari de Francs i Marjals és des d'aquella data un regidor. Els terrenys eren *francs* de tribut

1 Abans s'havia publicat un article científic i ponderat d'Agustín Rubio (1990-1991) que enquadrava els problemes demogràfics i alimentaris de la Ciutat i la Marjal a mitjans Tres-cents. Em servirà de guia. També són interessants les aportacions de Thomas Glick (versió castellana, 1988) i de Jacqueline Guiral-Hadziioissif, traduïda no gaire correctament al castellà el 1989; tanmateix, les transcripcions d'aquesta darrera obra no són fiables.

2 No podria defugir la que considere mania desencertada, assumida i encoratjada per Miquel Barceló, d'emprar *irrigar*, *irrigació* –no mai regar o regadiu–, a través del francès o anglès dels seus mentors.

3 Són *francs* des de 1386 per la Concòrdia entre els jurats de la ciutat i el bisbe. Fet i fet, ho foren des de 1390 a 1400 quan “marjals i erms” foren “compartits” i assignats en una autèntica bonificació.

4 De les quals, amb prou feines, en resten un centenar d'hectàrees en conreu. Per evitar malentesos, cal avançar que una jovada (≈ 3 ha) equival a 36 fanecades que cobreixen cadascuna 8,33109 a = 831,09 m². Una alna son 4 palms ≈ 91 cm.

(contra el territori *censit*) i havien fruit d'una jurisdicció mixta, eclesiàstica i civil, quan les *marjals* –espais aigualosos o entollats– començaren a ser bonificades, el mateix segle XIV⁵, o abans. Entre l'actual rotonda dels Hams –sota la qual hom vol construir un gran dipòsit per aprofitar les escorrialles de les séquies– i la ronda Sud (avinguda d'A. Ferrandis) i la llera nova de l'ex Guadalaviar/Túria⁶, la ciutat n'ha consumit i trastocat una gran porció. Segons el mapa cadastral de l'IGN (1929-1943), la major part dels Francs i Marjals es troba per sota dels 2,5 m s.n.m.

El límit establert per la concòrdia de 1386 era la séquia d'en Fluvià. Tanmateix, anys després, fou fixada la frontera entre el domini de na Rovella i els Francs i Marjals: els mollons del *censit* incorporaren el sector del pou de n'Aparici a la jurisdicció de na Rovella (o del Vall), d'acord amb les seues ordenances. La primera notícia documentada dels arenals regats per la séquia és de 1699 (Sanchis i Algarra, 2017).

Els Francs i Marjals, anomenats així des del segle XIV, ocupaven els aiguamolls del nord de l'Albufera, i formaven part del darrer municipi de Russafa que fou absorbit per la capital, el 1877; la població, des del segle XIX, fou completament envoltada per l'eixample migjornenc del cap i casal. “Dellà de Russafa” (és a dir, al sud del poble) era el límit percebut vulgarment i l'espai aigualós s'estenia fins als mollons de l'Albufera (Lluesma *et al.*, 1993). La Devesa (restinga i cordó dunar doble) era separada per la séquia del Rei o de la Reina, ara del Canal, que desembocava no lluny del pont de Pedra. També discorria a ponent de la Devesa el camí de la Conca (la part més enclotada de la Marjal, fig.1).

El límit per la part de mestral era l'extremal de Cassén Jusà⁷, amunt de Castelló de l'Albufera o de n'Arrufat. No sabem exactament on es trobava Cassén Sobirà, potser entre Castellar i l'Oliveral: l'haurien de perseguir els arqueòlegs. El Cassén⁸, localitzat dins el reg de Favara per Torró i Esquilache (2018) a 2,7 km al nord de Castelló de l'Albufera, deu seu el Jusà. Consta documentat el 1754 com a *Casenchuzá*. L'any 1389 (Rubio, 1990-1991), la “partida marjalenca” del migjorn de Russafa tenia –tal volta en una consideració exagerada– “de lonch, més de una legua, e d'ample mija, o almenys terça”, que oscil·larien entre les 1.950 i les 850 ha, segons l'equivalència de les llegües (Alanyà, 1515), quan en realitat no arribava a les 700 ha.

5 Pere II, rei de València el 1386, n'autoritza d'acord amb el capítol de la Seu, la bonificació del que abans només era un espai de pastura. Així romaní fora de la jurisdicció de la cort o tribunal dels sequiers, perquè els extrems no hi estaven subjectes. La denominació *marjal* per als ciutadans anava implícitament lligada a aquest espai.

6 En un tram de 12 km, projectat per eludir les riudes i acabat el 1972.

7 Escrivim i transcrivim *jusà*, *jusana* –d'acord amb J. Coromines– perquè la [s] sorda mai no pot haver donat els vulgars: bassa Juana, torre Juana, pou Juà, etc.

8 Derivat probable de l'arab Qāsim, a la cua de la séquia de Sant Vicent, territori regat anomenat E-62 (Esquilache, 2018), una alqueria de 25 ha. La ubicació no és segura. Pot ser més senzilla l'etimologia de *casajusà* que no exigiria el doblat.

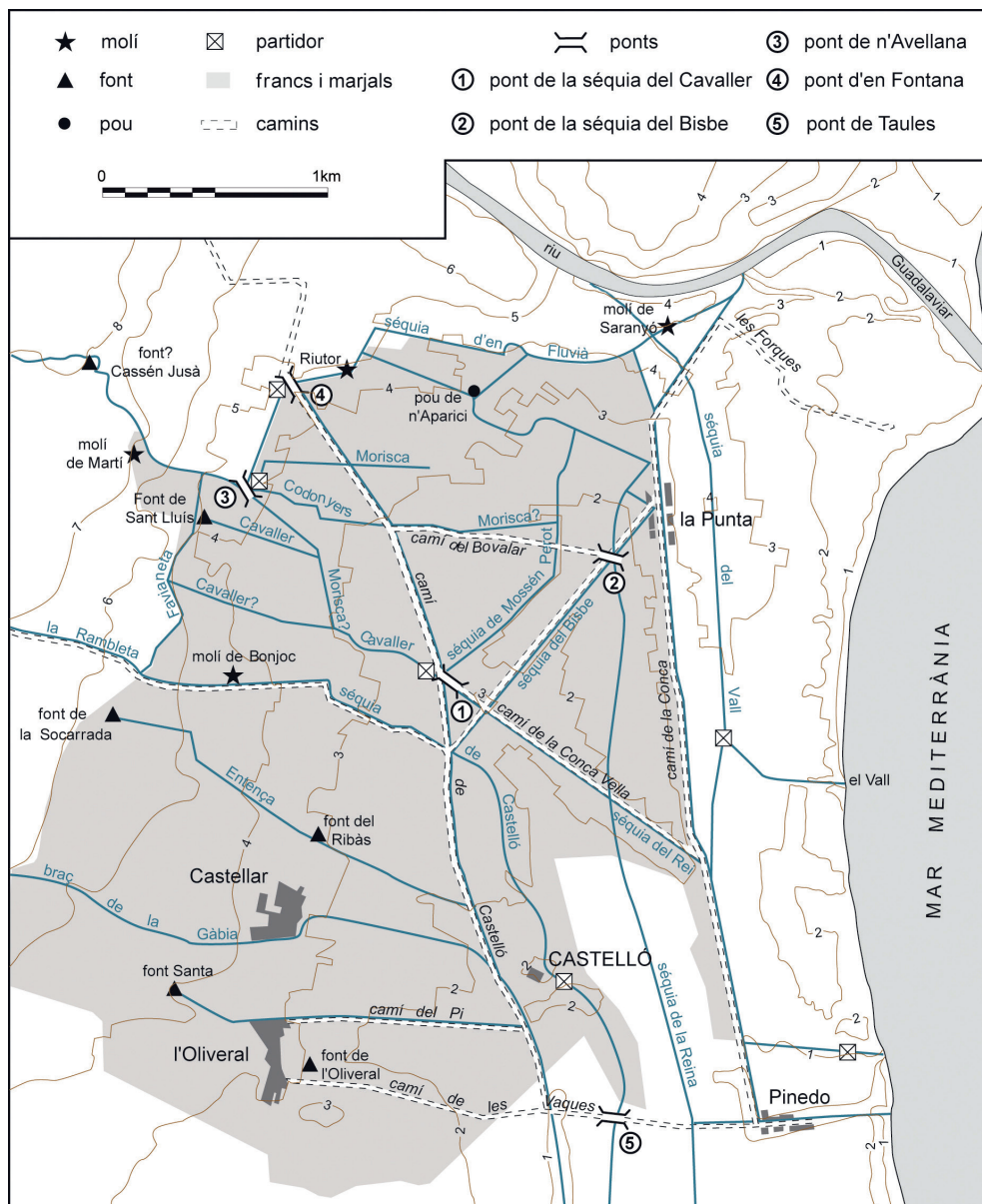

Fig. 1. Francs i Marjals. El segle passat abastava aquesta zona i exclouïa l'àrea del Pou de n'Aparici, tributària de na Rovella. Hi localitzem Castelló de n'Arrufat, Riutor i la séquia Faviana. Els ponts i partiders han servit per situar les séquies medievals. Molts de camins són flanquejats per séquia i escorredor; els de Castelló i la Conca –seguint el rost– articulen l'espai drenat. Les isohipses són aproximades i deduïdes del parcel·lari de 1929-1943.

La partió meridional del terme de Russafa fou fitada el 1761 amb dos mollons (UTM $x = 729.5$; $y = 4.366.681$) a 875 m al sud del pont de Pedra i el segon (darrer de la fitació de 1577) a 900 m de l'anterior, a l'era del Falcó ($x = 792.15$; $y = 4.366.61$, Lluesma *et al.*, 1993). La séquia del Rei –ara del Canal– separava la Devesa de l'Albufera.

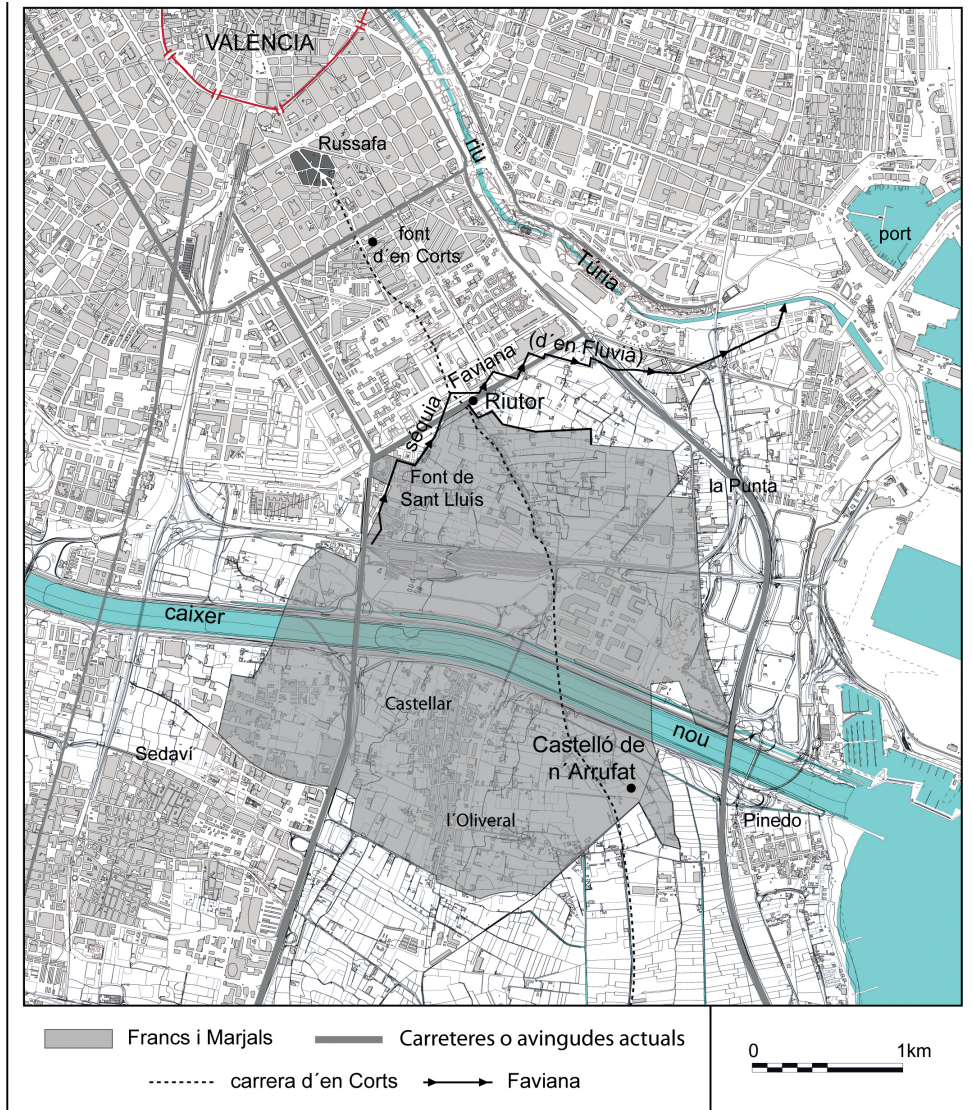

Fig. 2. L'espai entre el Túria i Castelló. S'hi veuen les séquies mestres actuals i els canals moderns calcats sobre el fotograma (Sanchis i Algarra, 2017).

La degradació paisatgística i agrària de l'espai dels Francs i Marjals –que havien sostingut amb llurs rendes l'obra benèfica de l'Almoïna–, la va provocar el Pla Sud (1969-1972), conseqüent a la revinguda del riu Guadalaviar/Túria del 1957. Bona part dels Francs i Marjals esdevingué sol industrial, sota l'eufòria desenvolupista: Mercavalència n'ocupà 40 ha, la platja de vies del ferrocarril de la Fonteta, el doble; s'hi afegiren la depuradora de Pinedo i, després, la Ciutat de les Arts i les Ciències i la ZAL ja dins el segle actual. La dita “autopista del Saler” (V-15) havia iniciat la destrossa el 1966. Del centenar de barraques que vigilaven la teranyina de canals, el 1999 només en restaven una quinzena (Ferri i Sanchis, 1999). Les fonts i els ullals (font de Sant Lluís, d'en Corts –que dona nom a la carrera axial–) s'han espoltrit; les sènies s'han enrunat; el pou i la bassa de n'Aparici, que agrupava un boldró d'alqueries, reposen sota una empastada de formigó.

UN CONJUNT DE VENTALLS AL·LUVIALS, UN DELTA I UNA PLANA D'INUNDACIÓ

No tenim gaire referències, per manca de sondatges més profunds, de la situació de la costa plistocènica, però sí d'una aproximació a l'holocènica a partir de la transgressió flandriana (des dels 10.000 als 3.000 anys abans de l'actualitat) que va provocar les formacions deltaïques arreu del món. El Guadalaviar –que ara equivocadament anomenem Túria– va fer l'acumulació corresponent i, amb el Xúquer, va contribuir a formar l'Albufera. Reconegürem, fa anys (Rosselló, 1972), sediments quasideltaics a sondatges verificats a la Punta i, més tard, la definírem com el morro meridional de la gola del Guadalaviar (Rosselló, 1999). Les isohipses, tot i l'antropització que hi té part, remarquen dos tipus d'acumulacions, unes degudes al riu principal, sobretot per les revingudes exacerbades a la petita edat del glaç (1570-1850) que va obligar a la canalització –obra de Murs i Valls– i a la recomposició dels ponts que provocaren més d'una avulsió.

Per un costat, hi ha la possible i probable avulsió del Guadalaviar suggerida per Carmona i Ruiz (2011), després d'haver desembocat pel sud del Grau i contribuint a alimentar una primitiva restinga. L'episodi materialitzat en la punta d'en Silvestre –ara, la Punta⁹, tot dret, deixada al marge per l'“autopista”– explica la sobrelevació d'aquest llogaret de 3 a 4 m sobre el nivell de la marjal com a integrant d'un cordó arenós. La cronologia (Ruiz i Carmona, 1999) denota pulsacions violentes, els segles I-II i IX-XI, mentre que la punta d'en Silvestre fou objecte de drenatge durant els segles XIV-XVI:

“... d'alguns anys ençà, l'aigua del riu de Guadalaviar, poch a poch roent les ribes a la part devers lo Grau, havia presa tal [...] que era disposició, si diluvi d'aygues esdevenia, a venir sobre lo Grau de la Mar e enderrocar aquell en tot o en gran partida si remei no s'(hi) prenia, ajudant Déu” (AMV, Manuals consell, A-19, f. 9v [14.01.1390]).

9 L'ètim evoca un angle agut entre camins, séquies, barrancs o canals fluvials.

Aquest text suggereix l'avulsió del segle XIV que confirmen amb l'esment documentat de *rivo veteri* (ACV, 1407, vol. 3673) i amb la cita de 1409 que parla del Grau en perill de despoblament per males sanitats. La seqüència granodecreixent vers l'est ho reblaria. Els autors (Ruiz i Carmona, 2005; Carmona i Ruiz, 2011) no insisteixen a la cronologia, tot i que disposaven de 200 sondatges de 20 o 30 m (alguns datats amb C¹⁴). El gradient del con, 4,5 ‰, és atribuïble a un con adventici senyalat per la isohipsa de 4,5 m, mentre que la plana al·luvial no arribava als 2 ‰. La progradació amb el front palustre arriba fins al Castellar i al Brosquil, amb grava fina sobre torba (-1 m), datada el 3.050 BP (Ruiz i Carmona, 2005). La cresta de la Punta pot remuntar-se a l'època romana o islàmica: s'hi ha trobat una llàntia del segle XII. L'Albufera començaria a formar-se a l'holocè tardà, tancada per la restinga estalorada per la Punta i una més recent.

Podria ser que el fenomen fora més antic ja que els espais deltaics (Rosselló, 1999) són essencialment endorreics –sobretot a l'àmbit mediterrani sense mareas– i les fletxes poden esdevenir restingues. Les conseqüències antròpiques són les terçanes i quartanes, en un mot, el paludisme. L'avulsió, qualsevol que siga l'època, hauria provocat la desembocadura actual, tot i que el meandre final ha migrat després del Vuit-cents com demostra la cartografia. Portugués-Mollà *et al.* (2016) remarquen la convexitat de la secció de l'actual Túria a prop de la desembocadura del delta progradant, més o menys coincident amb la Punta.

Carmona (1990) havia observat els paleocanals conreats del barranc de Patraix i el més considerable de la Rambleta de l'horta de Favara que finiria als Francs i Marjals. Esquilache (2018) les força a confluïr en una protuberància que manlleua de la isohipsa de 3 m de la figura reproduïda. Fet i fet, els al·luvions plistocènics arriben al Brosquil i penetren fins al Petxinar (oest de Pinedo), deixen a llevant les marjals i dues restingues –separades per la Mallada–, la més antiga, més endins. Ullals i brols, tapats o oberts per la intromissió antròpica que sovint ha reblit o cavat, alterant les isohipses, responen a un freàtic som al que s'han sumat, des de l'edat mitjana, les escorialles del reg.

Tanmateix, Ruiz i Carmona (1999) en pogueren reconstruir la geomorfologia i la paleo-hidrologia a base de la imatge aèria del 1956, dels mapes hipsomètrics, de la pendent, de les restes ceràmiques del segle XIV i, sobretot, dels sondejos annexos al projecte de la desviació del riu.

Al llarg de la carrera d'en Corts –o camí de Castelló de l'Albufera–, com correspon a una depressió marjalenca, tot i que bonificada, trobem gradients mínims inferiors a l'1,5 ‰. Encara que el front del ventall al·luvial, al primer 1,5 hm, depassa el 7 ‰ –sempre d'acord amb la cartografia dels anys 1929-1943–, després arriba a la horitzontalitat quasi absoluta a la Conca, allò més mal de drenar: el darrer tram amb prou feines supera l'1 ‰. Els cursos antics són confirmats a la Rambleta, transformada en séquia de Castelló o del Rei, i el barranc de Patraix, mudat a séquia del Vall.

La carrera d'en Corts: gradients

Interval (m)	tram (m)	‰
5-4	137	7,3
4-3,5	385	1,3
3,5-3	356	1,4
3-2,5	390	1,3
2,5-2,5	440	0
	1.708	1,46

L'ALBUFERA DELS PESCADORS I LA DELS ARROSSERS

Usurpem una expressió de Sanchis (1998 i 2001) per tal de reflexionar sobre l'alternativa d'una albufera oberta o salada i una de tancada i dolça, contraposició que sembla que s'ha produït, almenys històricament i podria ser que geològicament. L'esmentat autor diu que: “En algun moment de l'Edat Mitjana el balanç entre les aigües salades i les dolces va deixar de ser favorable a la mar...” El 1310 hom mana eixamplar la séquia de Castelló per evitar “el deteriorament de l'Albufera” (Torró i Esquilache, 2018). Probablement la llacuna salobrenca andalusina badava a la mar per una obertura de dos hectòmetres per la qual no podien passar les bèsties (ARV, Real, 257, f. 107). Sanchis (2001) va avaluar durant l'edat mitjana tres séquies Reials establitzades: una provenia del Xúquer i una segona séquia (1437) que encara cercava un exutori a la mar, “una céquia, començant damunt Castelló de n'Arrufat fins a la mar” (AMV, Manual de Consells. A-31, f. 137).

“Que l'aygua faça son discurs sens que aquella se perda per les marjals, per lo que corre a la conservació y benefici de la dita Albufera Real per la conservació del peix e criasó de la dita Albufera”. (ARV, Batlia, Processos, part III, exp. 608, f. 3).

Aquest text ens fa vacil·lar sobre l'argumentació de si l'aigua salada –massa salada?– afavoria o no les pesqueres. Hi havia un criteri de regulació del nivell de l'Albufera, *la Pedra*, que engendrà la parèmia “fita coberta, gola oberta”: tal vegada el criteri hi obeïa. Una tercera séquia volia drenar la marjal vers el riu Guadalaviar. Aleshores on ara hi ha l'observatori del Racó de l'Olla hi havia unes salines que funcionaren fins almenys el 1611, tot procurant al rei, junt amb la pesca, unes rendes substancials.

El període entre els amollonaments de 1577 i 1761 va en contra de l'arrossar (Sanchis, 2001: 97-144), mentre que s'esdevé una expansió agrària entorn de l'estany des del 1761 al 1798, quan els marjalers es converteixen en arrossers. L'etapa de 1798-1865 en què es “dulcifica” del tot l'Albufera amb l'abocament de la segona secció de la séquia Reial del Xúquer (1779-1788) i la bonificació consegüent, combina el regadiu i el drenatge.

L'assortiment de l'estany aprofitava durant els Tres-cents i Quatre-cents les séquies del Rei. Pere II (1350 *ca.*) per resoldre el problema d'una baixada del nivell de l'Albufera va encomanar al batle la *nova* conducció d'en Fluvià que detallarem després (Sainz, 1983: 153) i estimulava els pescadors perquè hi ajudaren. En aquella època (1386), hom admetia la “reversibilitat” de les séquies de Francs i Marjals a base dels partidors (Llop, 1674); la rostària insignificant ho permetia. La séquia del Rei (documentada el 1574 com a dels Calamocs¹⁰) seguia el curs de la Rambleta fins aproximadament on ara mor el caixer nou del Túria, però una altra paral·lela a les dunes de la restinga venia a desembocar a l'Albufera; aprofitava un antic escorredor que procedia de l'horta de Russafa fins al Portalet i acabava a la mar per una gola insignificant, representada per Wijngaerde, el 1563 (Rosselló, 1990; Sanchis, 2001). La regulació que maldava per afavorir els pescadors es valia de la *parada* o *tanca* que consistia en una estacada de troncs, canyes, fang i arena, oberta o reconstruïda alternativament.

No es pot descartar el regadiu per capillaritat –a la manera de l'actual Marjalera de Castelló de la Plana–, però l'acreditació documental de la Sotsobreria (1390-1393; Aparici, 2018) de *séquies* i *recs* contraposats a *escorredors* i *travesses* evidencien un regadiu, almenys en els Francs i Marjals del segle XIV. Altrament, a la fotografia aèria de 1956 hom constata nombrosos camps d'arròs.

LA XARXA DE CAMINS. ELS PONTS

A banda de la carrera de Malilla que naixia del carrer de Sueca i es dirigia a Castellar i l'Oliveiral, l'eix articulador des de Russafa no es deia a l'edat mitjana camí de l'Albufera, sinó camí de Castelló i, fins després de la guerra civil, carrera (de la Font) d'en Corts. La destrucció de l'horta –amb la desviació del riu, la urbanització conseqüent i la nova estació ferroviària– n'ha eliminat tots els rastres. Podríem situar l'origen del camí a l'anell del camí de Trànsits, per l'avinguda d'Amado Granell a la confluència Germans Maristes i Alcalde Gisbert i travessant l'actual avinguda d'Antonio Ferrandis (*vulgo* Boulevard Sud). El venerable camí mantenia una doble canalització a un costat i l'altre, séquia i escorredor, com s'esdevé sovint amb camins de menys categoria que, de més a més, estan realçats de mig metre a un¹¹, per eludir bassals (fig. 1).

El creuava el camí de na Vendrella (ara de Mossèn Palanca) que ve de la Fonteta de Sant Lluís, continuat pel camí del Bovalar (ara camí dels Rocs). Més enllà, la carrera de la Font d'en Corts, en travessar la séquia Faviana, feia una inflexió, desbaratada per Mercavalència, passa per damunt les autovies V-30 i el caixer nou del Túria, connecta amb el camí “que ve de Cassén vers Castelló” (o camí del Ribàs, paral·lel a la llera nova) i reprèn per l'actu-

¹⁰ Calamoc sembla una estacada, dotada d'una xarxa, que devia situar-se a l'entrada vers l'Albufera.

¹¹ Això ocasiona maldecaps als topògrafs i als lectors de plànols detallats com el de 1929-1943 que prenem com a base.

al carrer de Guadiana (excamí de Castelló) fins a l'alqueria del Brosquil. Modernament la carrera finia al Tremolar. L'acabatall seria l'actual camí o senda de les Vaques (migpartit per l'"autopista" del Saler, que es deia camí Vell del Tremolar o de Pinedo i camí del Racó, partió amb el terme de Sedaví¹².

El camí de Riutor, l'identifica Aparici (2017a) amb l'actual entrada del Francés i el de l'Alqueria de Çanon amb l'actual del Fiscal (fig. 7). El camí de la Conca s'avé amb la carrera del Riu o el camí Nou del Saler del segle XIX que arrenca de la Punta i es dirigeix a la Devesa on hi havia la Creu de la Conca, però el camí de la Conca Vella (*camí Vell de la Conca*, per anar-hi des del camí de Castelló) coincideix amb l'actual del Portalet que, com el camí de les Vaques, també reiterat, no queda clar als apunts d'Aparici (2017a). S'hi implica la situació de la séquia del Bisbe i la del Cavaller que començava com a escorrentia de la font de Sant Lluís. Anava, altre temps, a Cullera i Gandia. Els camins del Salinar i del Pou de n'Aparici es desprenen del camí de Castelló (carrera d'en Corts) al nord dels Francs i Marjals per tornar-se a trobar a la Punta (Sanchis i Algarra, 2017) (fig. 2).

Des de la Punta vers el garbí en una recta ben planificada d'1,3 km engrana l'actual Caminot que a l'edat mitjana es deia camí de la Séquia del Bisbe i camí de Valldaura. Aquesta via, després cap a ponent un cop travessada la carrera d'en Corts, s'adapta enmig a una ondulant séquia del Molí de Bonjoc (a la vora esquerra) o del Rei i a un assarb o escorredor. El camí antic de les Forques (ara Vell de Natzaret) correspon al procedent del camí de la Conca a migjorn del molí d'en Saranyó (la Misericòrdia). El camí de la Conca –estrictament meridiana des de la Punta– coincideix amb la carretera Vella del Saler, ara avinguda de Jesús Morante. No cal confondre'l amb el camí de la Conca Vella (ara del Portalet) que hi afluïx. Anava, altre temps, a Cullera i Gandia (fig. 1).

Pel que fa al topònim "ectoplasmàtic" Cassén, hi ha un "partidor de Cassén", localitzat al pont de l'Agulla (Aparici, 2017), un "camí de Cassén" i el misteri d'un "Cassén Jusà" desproveït del doblet del Cassén Sobirà. El *terme* o partida de Cassén confrontava per ponent amb Benimassot, deçà del camí Vell; per tramuntana amb Cassén Jusà, interposat el camí del Ribàs; per llevant amb Castelló, limitat pel camí homònim i per migjorn finia a les marjals del camí de les Vaques. Ho posem tot amb interrogant. Altrament, la coexistència sovintejada de camins, séquies (de reg) i escorredors suggereix que els segons i tercers precediren els primers que només esdevindrien "carrossables", és a dir, *carreres* a l'edat moderna. La infinitat de ponts, pontets i pontarrons o lloses, documentats sovint a l'edat mitjana, donen indici d'una activitat de conreu i manteniment de la xarxa "arterial" i "venosa" del sistema hidràulic.

Cal palesar que el paisatge marjalenc estava reblit de camins, corriols, séquies i escorredors. Un document de 1342 que citen Torró i Esquilache (2018) reserva mitja jornada de

12 Ara mateix s'està muntant un polígon industrial o comercial d'unes 8 ha a ponent de l'alqueria del Brosquil. Una víctima més de l'anihilació de l'horta.

3,5 –el 14 %!– “*pro viis atque cequiis*” (ACV, perg. 5098). Açò, de més a més dels camins i les *sendes* ramaderes.

Els ponts ens han servit –a Aparici i a mi– per determinar els camins principals, eixos de la bonificació centenària. Comencem a localitzar-los de nord a sud. El que es deia, el segle passat, pont de les Baranes s’avenia amb l’antic pont d’en Fontana que salvava la séquia d’en Fluvià per donar pas al recolze del camí fonamental de Castelló (fig. 1). Coincidia amb un partidor de pedra, després substituït per una comporta i diversos ullals que podrien ser la motivació del topònim.

El pont de n’Avellana –suara anomenat de l’Agulla– servia per passar un altre angle de la séquia d’en Fluvià a l’altitud de 4,5 m, més avall del molí de Felip Martí. Abans de la guerra civil agombolava una agrupació de barraques coneguda com el Pont de l’Agulla on empalmava la séquia Morisca vers xaloc, des del partidor de Cassén. En aquest punt, observa Aparici (2015) que havia “*subido el suelo de esta acequia con el depósito de sedimentos*”.

El pont del Camí de les Forques també travessava la séquia d’en Fluvià davant el molí d’en Saranyó (darrerament dit de la Misericòrdia) a només 4 m d’altitud, un metre per damunt el nivell de l’aigua. El pont del Bovalar servia per saltar la séquia del Bisbe on hi conflueix el camí homònim –ara dels Roigs– amb el de la Séquia del Bisbe, avui dit el Caminot. El pont de la Séquia del Cavaller opta per un curiós entreforc entre el camí de Castelló i el de la Conca Vella que dona a la séquia del Comú de Momperot; aquesta séquia circula a menys de 3 m s.n.m. i segueix per la part esquerra del camí de la Conca Vella. El pont de la Séquia de la Reina ofereix pas al camí de la Conca Vella (actualment dels Anouers), sobre la séquia esmentada a menys de 2 m s.n.m. (fig. 1).

Els següents ponts han estat emprats per localitzar Castelló de l’Albufera o de n’Arrufat i fer-lo coincidir amb l’alqueria del Brosquil. El pont de Castelló connecta el camí de la Conca Vella a llevant de les cases de Castelló on es troba el partidor del Sàlzer que deriva la séquia de Castelló –ara del Bracet– cap a garbí per tal de beneficiar el pla d’en Selma. El pont de Claramunt és a 100 m al migjorn de l’anterior.

L’anomenat, des del segle XVIII, pont de Taules és el vell pont del Camí de les Vaques que travessa la séquia del Vall (oest) i connecta el camí de Castelló amb el de les Vaques. El pont medieval d’en Joan Xico (ara del Tremolar) és per salvar la séquia d’en Muntanyés pel camí de les Vaques, 200 m a ponent de l’anterior (fig.1).

FONTS, ULLALS I MARJAL

Les escorrialles dels cons al·luvials i, per tant, la més elevada de les deus antigues seria l’adjunta a Cassén Jusà¹³ –si és que la localització no és contradictòria amb el significat del

13 Aparici (2015) posa la font de Macià, al sud-oest de Cassén. Seria la mateixa que propulsava el molí de Felip Martí?

topònim!– a més de 8 m s.n.m. que alimentaria el roll de Molina i la fila de Vivó o el braç de Sant Jeroni. La font d'en Corts sucumbí devers 1970 sota els carrers de l'eixample¹⁴. El pou de n'Aparici no deixa de ser també discutible: alimentava la bassa immediata des d'una altitud de 3 m, dins la plana al·luvial del Guadalaviar. La font de Sant Lluís –amb el seu enfilall de llegendes miraculoses– devia brollar al peu de l'ermita: a hores d'ara s'ha espoltrit, però sabem que afluia des dels 4,5 m s.n.m. a la séquia del Cavaller. Les Fonts, en plural, alimentaven des dels 8 m s.n.m. el molí homònim, situat fora del nostre context, i el de Bonjoc dins els Francs i Marjals. Cal dir que avui en dia moltes de les séquies o dels escorredors han estat coberts o destruïts per l'expansió o el mode de viure urbans. Per verificar-ho, hauríem de recórrer a mètodes arqueològics (fig.1).

La font de Tènsia (o Entença, documentada el segle xv, a 6 m s.n.m.) s'identifica ara amb el nom de la Socarrada (vora l'alqueria del Moret) i nodria la séquia d'Entença que passava pel nord del Castellar i moria en la carrera d'en Corts. La font Santa (ara de Bonet, reforçada per una motobomba, Aparici, 2016) queda a mestral de l'Oliveral (documentada el segle xv, 4 m s.n.m.) i dona lloc a la séquia o escorredor del Comú del Pi. La font de l'Oliveral brolla(va) a 3 m s.n.m. dins el llogaret i la font de Macià, un poc més avall (2,5 m) a migjorn de l'anterior. Detectem encara al plànol cadastral de 1929-1943 un *Nacimiento* amb canyar a 4,5 m s.n.m. en un braç afluent a la séquia Faviana i un *Manantial* a 3 m (dotat després amb el Motor de Sant Antoni de Pàdua) al camí del molí de Bonjoc. Tots aquests sorgidors s'escalonen entre 8 i 2,5 m s.n.m.; altrament la marjal i l'evacuació o correntia apareix per sota d'aquest nivell (fig. 1).

SÉQUIES, ESCORREDORS, TRAVESSES I PARTIDORS

Ens interessen com a fonamentals la séquia d'en Fluvià (amb el nom hodiern de na Faviana, ara descomposta i destruïda,) i la de Castelló que, a partir de les Fonts, recollia les sobres de Favara. Seguia més o menys el curs de la Rambleta i, des del segle xviii, s'anomena del Rei, un genèric que es repeteix a d'altres canals. Antigament moria devers el camí de les Vaques, per sota la isohipsa d'1 m. Hi ha una altra séquia del Rei, procedent de Rovella, pel camí del Portalet que segueix el camí de Pinedo fins a l'alqueria del Fraret on torça cap a la mar i disposa(va) d'un partidor interposat que permetia derivar l'aigua cap a l'Albufera¹⁵. L'altra séquia mestra de Favara arribava als Francs i Marjals pel braç de Sant Jeroni. Una séquia de la Reina que s'escola de nord a sud voreja l'actual camí de la Molinera i desemboca a l'Albufera per una gola dellà del camí de les Vaques (fig. 1).

14 Sembla que sorgia a la partida de les Verdòniques, a ponent de la carrera d'en Corts. Vicent Boix (1862) diu que n'era propietari Francesc Corts i que nodrí des del 1409 l'aixeta de la plaça del Grau fins que la revinguda del Guadalaviar (1424) s'endugué la canonada que el travessava.

15 Per acabar-ho d'embullar, una séquia del Rec de Guillem Roca és identificada per Aparici (2017) amb la séquia del Rei.

Sabem que, de les 138 files del Guadalaviar, 14 corresponien a la séquia de Favara i altres tantes a la de na Rovella, però els autors no s'han posat d'acord amb el significat de la fila; sí, en canvi, amb els seu valor proporcional. Les ordenances de Favara parlen de la “séquia engaltada” i d’“empostar los braços” (Jaubert, 1823). No crec que hi haja dades estadístiques dels cabals respectius, ni de la resta de la teranyina intricada de les séquies i escorredors que són mals de distingir. Fins i tot hi ha segments de cursos amb tan poc gradient que són reversibles, si compten amb un partidor o travessa. La séquia de Castelló s'hi aproximava pel Sàlzer que devia ser la principal i duia l'aigua a l'Albufera (des de Cassén Jusà); ara es diu del Bracet. La séquia del Vall, documentada des del 1457 i potser de 1392, procedia dels entorns de ciutat i dels excedents de na Rovella i passava per damunt la d'en Fluvià. Una altra séquia que –el 1392, travessava amb un pont la mateixa séquia, coincidint amb el camí de les Forques (Aparici, 2015)– arribava per Montolivet al costat dret del riu i també s'anomenava del Vall¹⁶, desembocava a la mar pel camí de Voravall (casa dels Esquiladors); un partidor (full 79-IV del mapa cadastral de 1929-1943) permetia deixar anar l'aigua vers l'Albufera, la seua via natural.

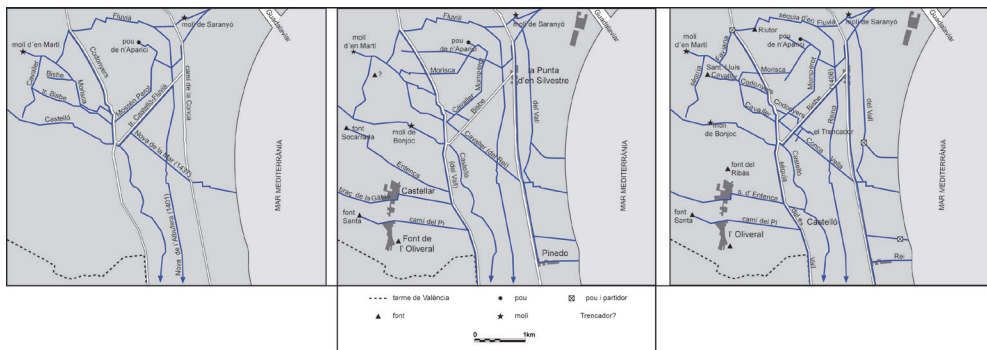

Fig. 3. Tres interpretacions de la xarxa de drenatge/regadiu. Hom compara les d'Esquilache (2018), Aparici (2017) i la de l'autor (2019).

Per altra banda, cal dir que la identificació de les altres séquies no és la nostra preocupació bàsica. Sí que volem manifestar que els diversos autors no hi coincideixen. Pel que fa a la séquia del Cavaller, el nom l'hauria agafat d'un “Guillem de la Marjal, miles” que és citat en diversos documents de la Seu de València entre 1315 i 1316, deu anys després de l'excavació del canal (Torró i Esquilache, 2018). Més encara, els mateixos autors detallen que anava a

¹⁶ Els erudits dels segles XVIII, XIX i XX, que sempre escrivien en castellà, ho maltraduïren per *Valladar* que vol dir 'estacada'!

“l'estany del Trancador” que devia ser la zona més baixa de la Marjal¹⁷, per sota dels 1,5 m s.n.m. Té ara una parcel·lació minifundista dins un triangle recorregut per la séquia de la Reina. Encara que no podem pontificar perquè aquesta àrea ha estat destruïda per la llera nova del riu, tenim dos testimonis, el del camí de la Séquia del Cavaller i el del “pont de la Céquia del Cavaller” (AMV, Sotosobreria, ff. 223v [12.08.1391] i 234v-235r [5.09.1391]), de més a més que les “céquies del Bisbe e del Cavaller se escurassen prestament [...] començant a la del Bisbe, a la Conqua” (AMV, Sotosobreria, f. 83v [18.08.1390]) a la confluència d'ambdues, punt inferior als 2,5 m s.n.m. No sabem de debò si naixia a la font de Sant Lluís: l'actual escorredor en seria l'origen, segons Aparici (2015: 195 i 233) o provindria de més a tramuntana, del molí d'en Martí. Podria ultrapassar la del Bisbe per anar a parar a la séquia meridiana del Vall i acabar a l'Albufera (fig. 1).

La séquia dels Codonyers, d'administració reial, naixia al partidor de Cassén, just al costat del pont de n'Avellana; en un moment (1352) és atribuïda a un braç de la de Castelló (Torró i Esquilache, 2018: 190) a la qual podria derivar a la llarga. A final de l'edat mitjana, es documenta: “... séquia Morisca e dels Codonyers de les Marjals, ço és del partidor nou [...] a la céquia d'en Fluvià” (AMV, Notes de Joan de Santfeliu [13.08.1456]). Aparici, tanmateix, la fa passar pel migjorn de l'alqueria Cremada (d'en Pere Mir)¹⁸ per fer-la arribar a la séquia de Castelló que creua abans de la travessa $x = 727640$; $y = 4368500$; més o menys, el Mercavalència actual.

La séquia de na Rovella era sinònima de la del Vall que, a comptar del segle XVI, dominava el sector actual de Natzaret i arribava al Salinar (vora “els arbres de Salvà”) i a Pirú (Sanchis i Algarra, 2017 (fig. 2).

La situació de la séquia Morisca és molt més controvertida (fig. 3), tot i que sabem que tenia 593 braces (de fet, amidava 514 m, AMV, Manual consell, A-34, f. 170v [6.03.1449] *apud* Glick, 1980). Aparici (2017) la fa originària de la séquia del Pont de l'Agulla o partidor de Cassén, bessona de la dels Codonyers. Un “pont de la Séquia Morisca” sobre l'escorredor del Camí de Castelló donaria peu a un partidor que assortiria el braç actual de l'Anguila, el braç de l'Agulla (W-E) i el d'Antequera, coincident amb el camí del Bovalar (ara dels Roigs, segons Aparici). Després empenia el camí vers el sistema del Pou de n'Aparici de manera que passava a la jurisdicció del Guadalaviar. Esquilache (2017), en canvi, la fa anar pel llevant de la Font de Sant Lluís per fer-la desembocar a la de Mossèn Perot que la duia també vers el pou de n'Aparici. La séquia del Bisbe engranava amb la d'en Fluvià (AMV, Manual consells, 33, ff. 92v-93r [30.04.1445], *apud* Glick, 1988).

17 El *trencador* correpondria a un desdoblament de la séquia, amb partidor o sense. Cal cercar-lo a la marjal estricta, l'àrea arrossera on les partions solen ser sequiols.

18 “per davant en Pere Mir” (AMV, Sotosobreria, ff. 29r i v [16.02.1390]). Es tracta del braç actual de l'Alqueria Cremada que va pertànyer a Francesc X. Borrull, el “teòric” del regadiu valencià.

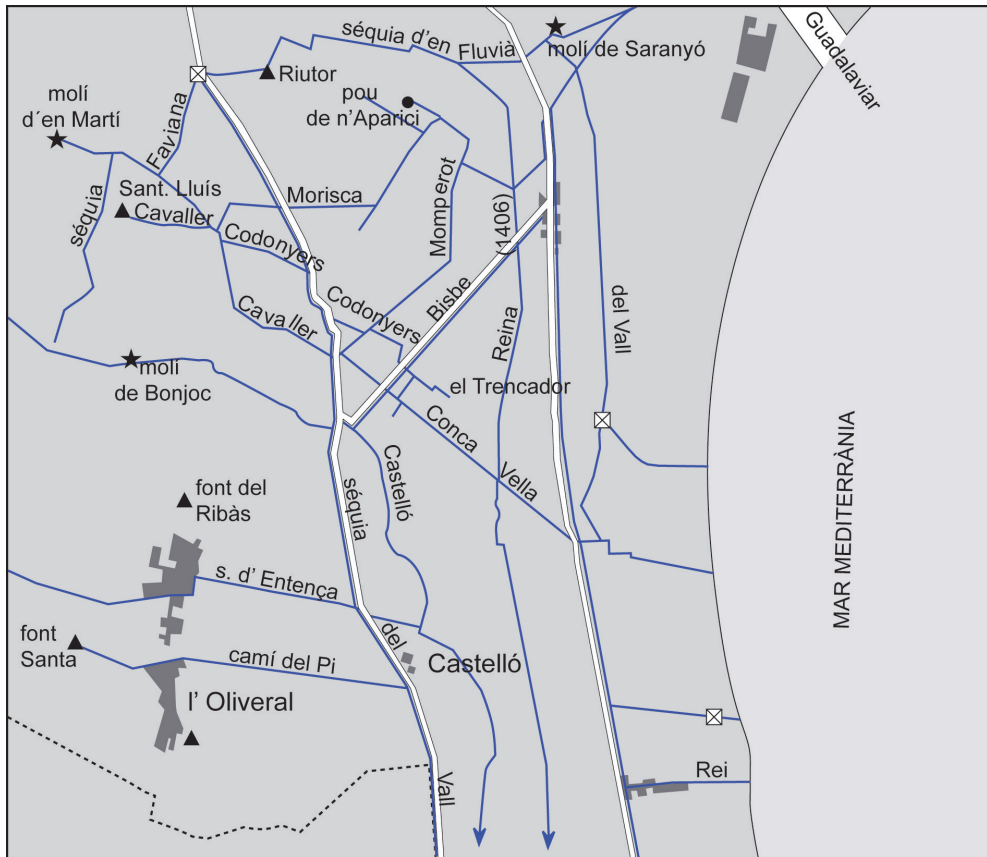

Fig. 4. Xarxa de drenatge i reg. Els molins fariners hi devien tenir una responsabilitat. La séquia de Castelló mantenia el traçat natural de la correntia de la Rambleta. No totes les designacions són segures. Simbologia a la figura 3.

Hi ha un acord general a la identificació del comú de Momperot o d'en Perot en una séquia més o menys paral·lela a la del Bisbe. L'esquema en forca que forneix el drenatge (fig. 3) es contraposa als assajos per dur el Guadalaviar els excedents hídrics de la banda nord de la Marjal.

LA XARXA ANDALUSINA I ELS MOLINS

Ni els molins fariners o arrossers, ni les isohipses mestresses del paisatge, han estat considerats als darrers treballs dels medievalistes que han tractat dels Francs i Marjals. Adesiara atribueixen les grans séquies als andalusins, sense gaire esment dels ginys hidràulics. Tanmateix, crec que les necessitats alimentàries de la capital –en època andalusina i cristiana

medieval– justificaven la presència dels molins que no consumien aigua i no estaven a la cua del sistema; en pocs mots, hom podia regar amb relativa facilitat (Rosselló, 1989).

Donem per fet que la xarxa de les set grans séquies era andalusina i que la séquia de na Revella/Rovella no tenia més paper que l'urbà o l'abastiment de Russafa i *queia* a la séquia d'en Fluvià, construïda el segle XIV. L'altra séquia jusana, la de Favara –d'apel·latiu islàmic– cobria un espai teòric de 12 km² on eren compresos els extrems dels Francs i Marjals. Naixia a Quart de Poblet, 30 m s.n.m. i el seu gradient no arribava al 2 ‰. El camí de Picassent “anguilejava pels volts de la séquia de Favara”. Els set o vuit casals de molins en depenien, però no tots eren medievals. Tampoc estem segurs que el molí de mossèn Saranyó (documentat el 1448 i 1461) siga el mateix que el de Joan Esteve (Jaubert, 1823), d'Aleixandre o de la Misericòrdia al camí empedrat de les Forques, ni si era propulsat per la séquia d'en Fluvià o per una derivació de Favara.

Fora de la jurisdicció dels Francs i Marjals, romanien els molins d'en Saranyó, el de les Fonts i el de Pala. El de les Fonts –amb l'edifici respectat–, el podem trobar a ponent de l'estació ferroviària de la Fonteta, sobre l'antiga séquia del Rei: el 1828 encara molia (Alguer, 1828). El de Pala, documentat el 1240 i 1402, es malconserva al modern barri urbà de la Torre, assenyalat per un carrer homònim, prop de l'avinguda, antic camí Reial, de Madrid (fig. 4).

Al mateix camí de Picassent, fragmentat pel nou caixer del Túria, paral·lel a la séquia de Favara –dins l'àmbit dels Francs i Marjals– el molí de Gàbia (documentat 1418 i 1450) ara es pot veure a ponent del Tanatori municipal de València. No gaire lluny, dins el nou caixer, devia estar el molí de Rodenes o Riudarenes, documentat el 1436. A la mateixa ratlla fronterera dels Francs, el molí de Felip Martí –suara abreujat *Filimartí*– o de Simó restava a mestral de la Fonteta de Sant Lluís: sembla que és postmedieval i ara s'ha espoltrit en nom del modern urbanisme. El molí de Bonjoc, Benlloc o Monjoc (ARV, Batlia, Processos, 608, f. 3, doc. el 1574) va rodar com a triturador de pinso fins al 1957 (Rosselló, 1989), aprofitant la séquia del Rei (fig. 4). Encara resta el molí de Riutor, sobre la fila de Lluc, del que parlarem més avall; era medieval, si no islàmic i va ocasionar conflictes. El de(l) Tell, documentat el 1422, és una construcció del segle XVIII restaurada que presideix el parc de la Rambleta, entre el barri de San Marcel·lí i el Cementeri municipal de València; va moldre fins al 1849. Roman fora dels Francs.

BONIFICACIÓ VERSUS REGADIU

El primer quart dels Tres-cents –fos quina fos la situació andalusina anterior– s'afavoria el drenatge i la dessecació de l'entorn de València (Rubio, 1990-1991) i s'obrien o perfeccionaven les séquies de Castelló i del Cavaller (González Villaescusa, 1999). El problema, però, venia de lluny. Torró i Esquilache (2018: 180 ss.) insisteixen en *eixaguar* (ACV, perg. 7429

[1316]) i esmenten 900 ha (massa?) bonificades, fins i tot abans de la séquia del Cavaller, afluent a la de Castelló, on brollaven nombrosos ullals.

“Com en la orta e terme de la ciutat de València, una gran partida dejús los lochs de Roçafa e d'Alfófar e d'altres fos e sia tornada marjalenca e erma, specialment per enrunament de les céquies i braçals e escorredors qui, per fretura de les gents [...], no són estats mundats, ne tenguts en condret...” (AMV, Notals de Bartomeu de Vidalba, 11-9, s. fol. [1386] *ap.* Rubio, 1990-1991).

És clar que, el 1386, hom al·ludeix un sistema anterior de drenatge no atès, potser per les crisis anteriors. No hi ha dubte que tant les séquies com els braçals i escorredors havien de mester un manteniment: “palers amb llurs glevers” solien seguir els segadors que retallaven l'herba i les canyes, “dallar romagueres i gitar foc” (1390; Aparici, 2017: *passim*); els *vernegats*¹⁹, enllestien la missió. Entre els segles xiv i xv es desenvolupa una campanya intensa de sanejament. González Villaescusa (1999) reporta una xifra “mil·lionària” respecte a les despeses de la sotsobreria de 1390 a 1393: 78.634 sous que calcula equivalent a 15.000 ovelles i 56 tm de llana. En efecte, calgué obrir la gola de la séquia del Vall, el 4 de juny de 1390 i, altre cop, el desembre amb segadors, glevers i palers; l'operació era repetida al cap de dos anys. Des de 1391 es feien pregons a la ciutat i Alfafar perquè “qui hagués pres terres en les marjals” procurés fer-hi séquies de drenatge (Aparici, 2017).

Els autors medievalistes insisteixen més en el drenatge que no en el regadiu, ¿per què? El clima canviador explicaria la conjunció de recs individuals en una horta conjunta. Ta(f)ones i sènies hi ajudaren fins a la guerra civil de 1936. No convé oblidar que el problema de l'aigua sobrera pot esdevenir en mig segle fretura d'aigua: les sènies ho testifiquen. Els conreus medievals autoritzats a la marjal de Russafa i Alfafar eren la vinya, els arbres fruiters i “no fructificant i altres esplets”, com també l'arròs de correntia, però no el *d'estantia*. Cabanilles (1795: 171) observa:

“En mi juicio las causas verdaderas de haberse aumentado los sitios pantanosos, ha sido sacar las aguas de su curso sin preparar de antemano canales sólidos que puedan contenerlas, levantar el cauce de los rios, y hacer entrar y conservar las aguas en campos que nunca las tuviéron”.

Glick (1988: 139) comenta que “els valencians no sabien construir canals sòlids, permanents i duradors en àrees d'aquífers soms”. En efecte, la séquia de l'Or que travessa, tot dret, les Marjals va haver d'esperar a ser construïda el segle xix, concretament entre 1822 i 1829, de pedrimorter o maçoneria. Els canals, en efecte, obrats els segles xix i xx, pels enginyers

19 No sé si és un hápax (figura amb un altre significat al DCVB), però sembla que servia per fer el repel de l'operació: devia ser un cullerot amb el mànec llarg per eliminar el fang del fons de la séquia. Aparici ho tradueix amb el castellà *bemegal*.

preocupats per les filtracions i caigudes de les séquies i per la rostària decreixent, es feren de formigó, la sola inclosa.

L'arrosar o la *marjaleria* implica uns problemes addicionals ja que les labors obliguen a canviar els nivells al llarg del cicle: *perellonada*, fanguejada, eixugons... (Rosselló, 1995). La séquia del Tremolar (8 km) servia de canal de transport per als llauradors, contraposada a l'escorredor de Ravisanxo (6 km) que portava els sobrants a l'Albufera. El canal de Sueca –de navegació i transport–, projectat el 1852, tres anys després no va arribar a consumir-se (Sanchis i Algarra, 2017).

CASTELLÓ DE L'ALBUFERA

El primer esment de Castelló de n'Arrufat correspondria a una errada de Beuter que a la *Primera part de la història de València* (1538) confon la conquesta de la ciutat pel Cid, ajudat pel comte de Barcelona, l'any 1088, amb la campanya de Jaume I²⁰. Una pristina identificació, l'atribueix Aparici (2015), seguint diversos autors, a la mateixa conquesta de 1238, tot basant-se en un text del *Llibre dels Feits* comentat posteriorment per Beuter (155, cap. xxxvj, f. 99v i 1604)²¹. La Creu de la Conca és situada per aquest historiador que l'anomenava “*la cruz de la Albufera en un tremedal cercano, mas allà de Monte olivete*”. No hi devia haver estat mai²², (fig. 5).

La situació de Russafa a uns 600 m de la muralla meridional de la ciutat de València hauria justificat l'opinió de Beuter: “*assento sus tiendas en unos casaes que allí estavan, entre el rio [Guetalaviar] y la almarjal que va a la Albuhera, cerquita del mar, no muy lexos de Ruçafa*”.

20 El capítol 18 diu literalment: “... lo Comte de Barcelona dó Ramon Berenguer cap destopa p. plaure al rey de Çaragoça [...] vingue a sitiar a Valencia. Y feu dos parts del seu real com diu la cronica del Cid. La una part posa en Liria: y altra en Castello den arrufat prop dela Albufera [...] y estaua la gent mes guardada ab la marjal en Castello denarrufat: y ab la muralla fort en Liria” (f. liij v).

21 El text és transcrit per F. Soldevila, § 256: “E passam a un pas que nós havíem feit a l'almarge[jal], e Anam-nos-en riba mar tro al Grau, e passam aquí a guau [Guadalaviar], e, quan fom dellà l'aigua [...], però pus érem prop del Grau de València, faem fermar nostres senyeres e nostres tendes, e estiguem aquí. E d'aquest lloc podia haver un miller tro a València”. Al § 258 el rei desaconsella la brocada contra uns 30 o 40 sarraïns que “collien en un favar les faves [...] als camps regats e per les séquies”.

22 La creu de la Conca era a 8,5 km de la ciutat, a la partida de l'Arbre del Gos, dellà de Pinedo. Ara n'hi ha una a la platja (travessa de Pinedo a la Mar) que sembla traslladada recentment, encara que persones enquestades digueren que “tota la vida” hi era. Salvador Carreres (*Cruces terminales de la ciudad de Valencia*, València, Tipografia Moderna, 1929) diu que va ser adobada el 1428 i 1477. L'any 1496, la documentació diu que la posaren “demunt lo loch de Ruçafa al camí de la dita Puncta e Albufera”. Era la mateixa? L'antiga de la Conca s'hauria col·locat a la bifurcació del camí de Torrent i Picanya on només –el 1929– romanía l'escalonada i l'espiga. Tot i això, Aparici (2017a) confessa que l'any 2006 el basament de la creu era a les dunes i el tamarital dels Muntanyans del sud de Pinedo a 150 m al NE de la casa de la Catxonda...

De Russafa a l'alqueria del Brosquil hi ha uns 4.300 m en línia recta. La milla –o *miller*– que esmenta la crònica ens fa inclinar més pels encontorns de Russafa²³.

La primera referència d'aquest indret es concreta al *Repartiment* (1238) amb cinc donacions, pel que sembla frustrades. La registrada al §176 s'atorga a una setantena d'homes de barca que no hi acudiren; la del § 249 és endreçada a l'aragonès Ramon Gauçelmi, *alqueriam de Castello totam integram* que n'atorga una part a G. Peça o Presa *quam ei assignavit* (Torró i Esquilache, 2018)²⁴. Les concessions § 1313 i 1735 parlen d'uns catorze navarresos *qui populare poteant castrum et villam* de Castelló de Albufera. Devers 1390 es coneix com a Castelló de n'Arrufat i el segle xvii, com a alqueria del canonge Tomàs Rato (Mapa de Cassaus, 1695)²⁵ i ara es diu alqueria del Brosquil²⁶. Ho confirma la descripció de l'alqueria de l'any 1791, encomanada per l'arquebisbe Francisco Fabián (1772-1794), que l'assigna a dona Inés Rato, amb l'estadà Fèlix Ximeno; diu també que es deia *Castillo de Narrufardà*, citat per Beuter com a campament de la tropa del comte Ramon Berenguer²⁷.

Alguns autors identifiquen el Castelló amb l'alter de la Torreta (1,2 km al NW), eminència suau que permetia dominar la plana marjalenca. El fet que *castelló* siga anotat el 1238 fa pensar que ja s'ho deia en un “mossarabisme” que suggereix Julià Ribera (1928: 200), qaxtiliyûn que seria el lloc de naixença d'un al-Qaxtiliyûnî, citat en la *Takmila*, abans de 1330 (edició de Codera [1889-1896: 53]).

Fa temps que els investigadors s'afanyen en identificar i localitzar el Castelló dels documents, procés al que s'hi han implicat les ràpites (Ruiz i Carmona, 1999)²⁸:

Sancius Sancii de Loriç: turrin sive rapitam sitam iuxta mare et Godalaviar et dicitur “rapita orationis”, cum VIII iovatas sibi contiguus. Kalendas augusti (X).

P. Cabdebou: vineam iuxta rapitam minorem, sitam iuxta mare, et dues iovatas ibídem, et domo in Roçafa XV kalendas septembris (X)²⁹.

23 “Era Ruçafa una mota de huertos, que estaban cerca de Valencia, do por la mucha abundancia de aguas, y algunas fuentes, salian a sus pasatiempos y recreaciones los Moros de Valencia, y por tal efecto estaban allí otras casas que hazian un pueblo razonable”. (Edició 1604, pp. 200-201).

24 El § 638 ens informa que Benimassot és al costat de Castelló: *iuxta Castelló de Albufera*.

25 AMV, Autos sobre Registros de las tierras de arroz..., 27.06.1754. Al mapa –per errada del gravador– consta 1595.

26 ‘Bosc espès i embardissat’ és el significat que té en tortosí. Això fa pensar que quan va adquirir el topònim, segle xvi?, (repetit a mants indrets) era un lloc abandonat.

27 Notícia comunicada gentilment per Francesc Torres, director de l'Arxiu del Regne de València, que n'ha transcrit la *Parroquia de San Andrés Apóstol*, que es troba al Ministeri d'Afers Exteriors de Madrid (ff. 10v-11r). També parla de “*cinquenta barracas, todas de la parroquia de San Andrés*”.

28 Una ràpita era una institució religiosa musulmana fortificada on vivien els guerrers –sovint sexagenaris– que defenien la frontera, sobretot marítima. Així es guanyaven el paradís. L'ètim n'era l'àr. *ribān*.

29 L'alter de les Torretes, al sud de la séquia de Castelló, no s'avé gaire amb la situació de Castelló expressada a la fig. 4 de Torró i Esquilache (2018) en una hipotètica assignació de la casa reial de Jaume II. De més a més, es contradiuen a la rotulació de la séquia de Castelló.

No crec que això interferisca el nostre problema perquè les donacions del *Repartiment* no hi al·ludeixen i la posició litoral es concretaria en una torre prop de la gola del Guadalaviar que situa versemblantment Aparici (2017) devers Natzaret. Ruiz i Carmona (1999) calculaven un possible port de l'Albufera a 450 m del pont de Taules³⁰, amb una referència a la Creu de la Conca (gòtica de 1496, on s'havia esdevingut el desembarcament del rei en Jaume)³¹. El treball de camp els va fer dubtar: les restes constructives vora l'alqueria del Brosquil, base d'una modesta torre (pedrimorter de còdols, grava i mescla). Tota la cartografia dels segles XVIII (Cabanilles, 1795, p. e.) al XXI remarca el Brosquil com a alqueria preminent.

D'antuvi havíem cercat a(l) Castellar –per homofonia– i no anàvem gaire desencaminats. Castelló de l'Albufera era un problemàtic “despoblat” del terme de Russafa dins la marjal que compareixia sovint a la documentació del segle XIII i el rei tractava de repoblar-lo (Momb Blanch, 1960; Glick, 1988). El notari Josep Marià Ortí en un manuscrit dels Set-cents titulat *Archigrafia o conocimiento de la Antigua escritura* (Salcedo, 1956) situava la Creu de la Conca al “partit de Castelló de l'Albufera” i fins i tot insinuava la hipòtesi de(l) Castellar, llogaret de pescadors i marjalers en formació durant el segle següent. Julià Ribera ho suggereix insistentment en un manuscrit on anota: “Castelló de la Albufera [...] serà el partido de Castellar hoy”³².

Esquilache (2018) designa amb E-69, la *qarya* “piriforme” de 13 ha que es trobava a la cua o extremal de la séquia de Pala que venia de Benimassot (actual Forn d'Alcedo) i l'identifica com a Castelló. Un escrit de 1754 (Aparici, 2015) esmenta la torre de Rufat que coincidiria amb l'alqueria medieval. Ricard Aparici (2015, 2017a i 2017b) –un metge jubilat russafí, trescador impertèrrit dels Francs i Marjals– opina que l'alqueria del Brosquil és l'hereva de Castelló de n'Arrufat o de l'Albufera. Ho dedueix per via documental de la que està molt ben informat (AMV, *Llibre de la sotsobreria*, 1390-1393 i *Protocols J. Sant Feliu*, 1447-1448) i per via toponímica, tot cercant la successió de noms de camins, cases i séquies. L'alqueria com a edifici no deu *remuntar* a gaire més que el segle XVIII (no n'he vist l'interior), però, just a la part de garbí, a escassos 30 m, sota un arbre decoratiu hi ha la base circular de 3 m de diàmetre que *podria* haver estat una torre de defensa. Cal dir que és massa poca cosa per justificar el topònim de *castelló*³³. La documentació, per contra, és concloent perquè les referències a Castelló com a territori són confirmades per la seua posició topogràfica: un alter al costat del curs de la Rambleta, convertida en *séquia de Castelló* que hi passa per la riba dreta.

30 El pont de Taules es troba 575 m al sud del Brosquil, ara es diu pont del Camí de les Vaques (camí Vell del Tremolar) i travessa la séquia del Vall. La meua sospita de castellanisme es desfà amb un text de 31.08.1392 que parla de *taules provinents de gales* o galeres, emprades en partidors de la marjal (AMV. Llibre de sotsobreria, f. 303 v).

31 Coincident amb el topònim modern de l'Arbre del Gos [i?].

32 Manuscrit titulat *Topografía de la ciudad de Valencia en tiempo de los árabes*, sense data, en poder de Mateu Rodrigo Lizondo que m'ho comunicà gentilment.

33 Tot és relatiu: augmentatiu o diminutiu? Els *castellons* abunden al repertori toponímic i n'hi ha de diverses categories. Cal recordar que l'escrivà del *Repartiment* ho tradueix per *castrum*.

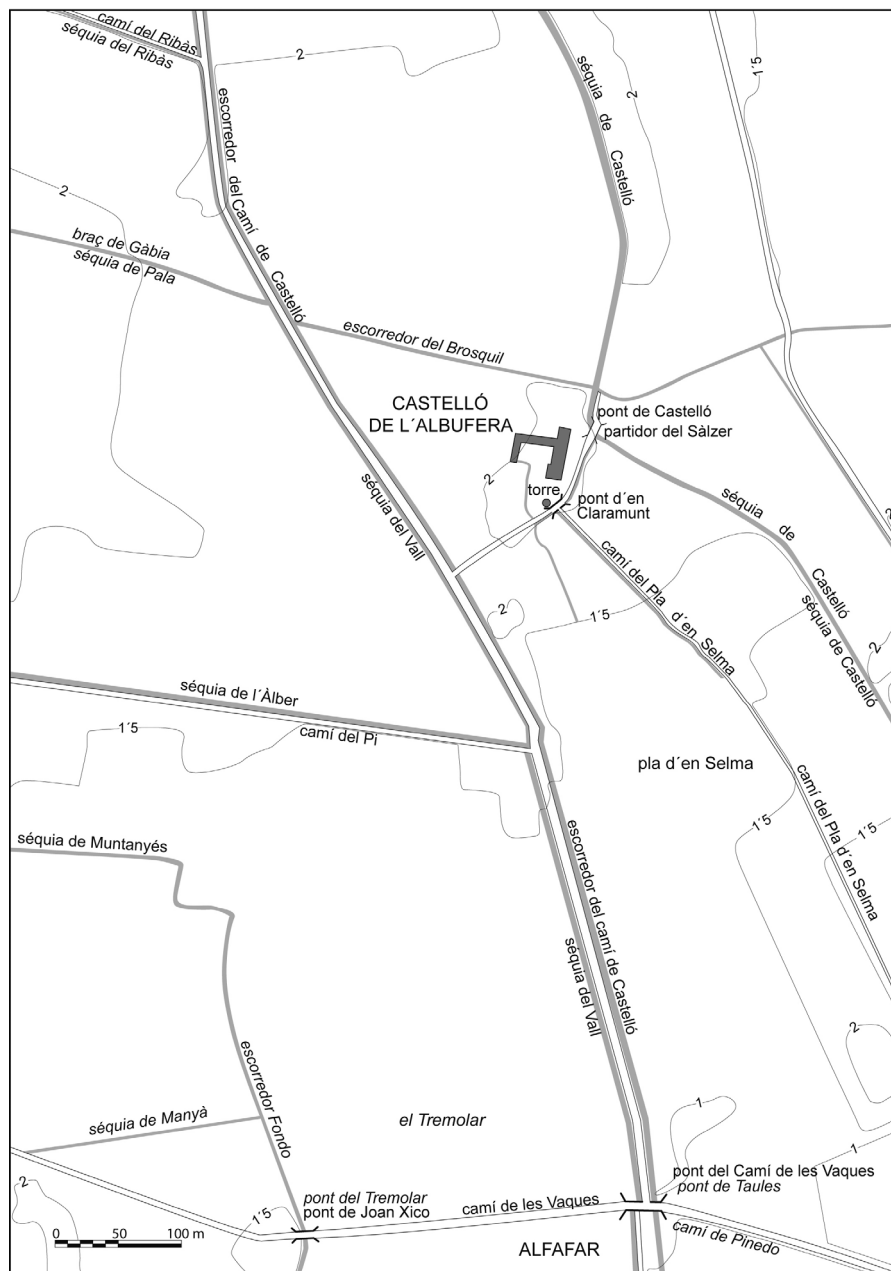

Fig. 5. Castelló de l'Albufera o de n'Arrufat. Correspon a l'alqueria del Brosquil que custodiava la marjal des d'un modest alter. S'hi conserva la base d'una torre cilíndrica que podia justificar el topònim medieval. (Isohipses del cadastre de 1929-1943).

Un dels textos fonamentals per contrastar-ho, pertany al *Llibre de sotsobreria*: “Marjals de Castelló apel·lat de n’Arruffat, dellà de Ruçaffa” (f. 25 r, 8.02.1390). De la mateixa sèrie documental, Aparici (2017) dedueix que allí hi havia una casa mig esbucada on s’emmagatzemaven els materials per al manteniment de les séquies, fins i tot, les canyes per formar les voltes dels pontarrons i les cindries respectives (p. 331r, [10.01.1393]).

Les referències documentals per estalonar la versemblança de l’alqueria del Brosquil = Castelló de l’Albufera/de n’Arrufat són nombroses:

- 1308: “cum cequia que labitur ad Castellionem Albufarie” (Torró i Esquilache, 2018).
- 1316: Castelló de n’Arrufat. Hi ha un esment d’alqueries, prop de l’Albufera que foren de Bernat Maçó i, ara, del reboster Guillem Pedrissa (2 jovades).
- 1317: Una al·lusió a la séquia Vella de Castelló (9 jovades) de Bartomeu Font (Torró i Esquilache, 2018).
- ACA, RP, MR 1703, f. 59 v (1352): “Despeses en refer e adobar la parada [...] en la céquia d’en Fluvià [...] per ço que les aygües [...] foren tornades a l’Albufera per la céquia de Castelló...”
- 1355: terme de Castelló de l’Albufera.
- 1360: “Com la céquia apel·lada de Castelló, per la qual antigament algunes aygües de Godalaviar havien e han acostumat discórrer en l’Albufera de València, fos quasi de tot reblerta, enruïnada e dirruhida, en tant que les dites aygües a la dita Albufera o en aquella discórrer no podien, e per consegüent la dita Albufera, per les sequedats que són estades, ere venguda a gran minva e fretura de aygua en en partida era seca...” (ARV, Reial cancelleria, 724, f. 44r [10.12.1360] (Rubio, 1990-1991).
- 1378: “... céquia apel·lada d’En Fluvià, la qual passa per Castelló d’En Arruffat”. (ACA, Cancelleria reial, 1723, f. 72 r-v (Rodrigo, 2013).
- AMV, *Llibre de Sotsobreria*, f. 25 r (8.02.1390): “... les marjals de Castelló apel·lat d’en Arruffat, dellà Ruçaffa...”
- 1437: Castelló de n’Arrufat.
- AMV, *Manuals consell*, A-32, ff. 197 r-198 r (22.04.1444): “... per assajar si les aygües de la céquia apel·lada de Castelló [...] porien còmodament discórrer en angranar en la céquia dita d’en Flovià [...] e les dites almarjals de aquesta part de la céquia de Castelló ençà se porien exugar [...] axí en les que són deçà la dita céquia de Castelló com en les dellà la dita céquia...”
- AMV, *Manual consell*, A-32, f. 201 v (8.05.1444): “... metre mans en [...] la céquia nova [...] deu començar en certa part de la céquia apel·lada del Bisbe que és en la part pus jussana dels almarjals deçà la céquia apel·lada de Castelló, e deu anar drete via, [...] engravar en la part insana de la céquia apel·lada d’en Fluvià, prop lo riu...”
- AMV, *Manual consell*, A-33, f. 92 r i v (30.04.1445): “... en certa partida de les almarjals apel·lada de Castelló de n’Arrufat era stada principiada e feta novament una gran céquia, per la qual, sens dubte algú, les aygües de les dites almarjals porien decórrer molt delliurament e per aquella no és dubte se porien bé exugar [...] la qual començava en la céquia apel·lada de Castelló, prop la casa apel·lada d’en Brasa, e travessava les céquies apel·lades del Cavaller e del Bisbe, e dos camins públics, per lo hun dels

quals se va a la Albufera e amarjals e per l'altre a Cullera, e fahia la via de la punta d'en Silvestre, travessant per lo mig de moltes possessions, e après engrana lla en la céquia apel·lada d'en Fluvià, en una arbreda assats propi lo riu de Guadalaviar...”

AMV, Manual consells A-, 33, ff. 139 v i 140 r (15.09.1445): “... a obs de fer una canal de argamassa en la céquia que novament és stada feta als almarjals, prop l'alqueria d'en Seguer, o prop aquella part on la céquia d'en Castelló engrana en la dita céquia nova, a obs de regar certes possessions [...] les quals havien perdut lo rech per causa de la dita céquia...”

AMV, Manual consells, A-34, f. 102 v (30.05.1448): “... la céquia de la travessa de la céquia apel·lada de Castelló, la qual travessa passa per los ponts nous en engrana en la céquia apel·lada d'en Fluvià...”

Aparici (2015 i 2017a), bon coneixedor dels camins, ponts, séquies, travesses i escorredors de l'horta de Russafa, ha llegit, transcrit i interpretat –sense gaire mètode, cal dir-ho– la documentació postconquesta, il·lustrant-la amb una munió de mapes –sense escala–, la majoria calcats en el cadastre (1929-1943) de l'Instituto Geográfico y Catastral, i un devessall de fotografies al peu de les quals repeteix els comentaris i la seua interpretació.

Els arguments bàsics d'Aparici –i els meus– per ubicar el *terme* “amiboide” de Castelló de l'Albufera i el seu edifici central són d'arrel arxivística i toponímica: camí de Castelló (AMV, Llibre de Sotsobreria, f. 111 r [11.10.1390], f. 139 r [23.11.1390], f. 142 r [23.11.1390], Aparici, 2017a: 357); séquia de Castelló (AMV, Llibre de Sotsobreria, f. 38 r i v [12.04.1390]; pont de Castelló (Aparici, 2017a: 32); camí de la Conca AMV, Llibre de Sotsobreria, f. 277 r [24.05.1392]); camí de les Forques (AMV, Llibre de Sotsobreria, f. 263 r [8.02.1392]); séquia del Bisbe, séquia del Vall, séquia Morisca, séquia del Cavaller (Aparici, 2017a: 209, 343, 177 i 233, respectivament).

La substitució moderna de nomenclatura de la trama de séquies ha estat gairebé total i, un cop més, ens aclamem a l'opinió d'Aparici (2017a) i a la de Lluch i Beltran (1991). Cal observar, de més a més, que moltes séquies han estat cobertes o encanonades, ço que fa que la recerca esdevinga arqueològica.

RIUTOR

El cabal sobrer dels extremals de Malilla conflüïa al partidor de Cassén mitjançant el qual l'aigua podia encaminar-se a la séquia d'en Fluvià que el duïa al Guadalaviar o a la séquia de l'Avellana que el portava a la marjal a través de la séquia Morisca i la dels Codonyers (Aparici, 2017a: 357-358) (fig. 1).

Riutor o *riu Tort* era un parany en què havem caigut gairebé tots, excepte Aparici. Ho faig avinent amb humilitat: un traçat com el d'en Fluvià ho suggeria i els meandres finals del Guadalaviar ho proclamaven (Rosselló, 1995). Ruiz i Carmona (1991) arriben a fantasiar amb un meandre al nord de Pinedo, tot seguint Momblanch (1960). Riu Tort apareix a les

figures 5, 11 i 20 de Portugués *et al.*, (2016). A diferència de nosaltres, Torró i Esquilache (2018) han rectificat com Aparici que transcriu correctament “céquia nova on engrana la céquia de Riutor”.

El *Repartiment* a l'atribució § 357 (1238), referida a l'*alcarea de Raicol*, potser que vulga dir Riutor; el 1261 hi posseïa un molí de dues rodes, propulsat per l'aigua de Favara i, el 1271, Guillem de Porcià rebia tres jовades de *plat(e)a* de Riutor (Torró i Esquilache, 2018)³⁴. Momblanch (1960), entre 1275 i 1276 parla d'una “petita fortificació i llogaret que el rei tractava de repoblar”.

El cas és que, a final del segle XIV, un molí probablement andalusí anomenat de Riutor, d'en Joan Comte o d'en Massots, impedia el flux de la séquia d'en Fluvià (començada 48 anys abans i que encara es deia Nova), ja que l'aigua provinent de Malilla sorregava el camí de Castelló.

“... céquia apel·lada d'en Fluvià, l'aigua que passava per lo molí de Riutor [...] no's podia girar si doncs la dita céquia no s'erbejava e endreçava [...] hoc encara fos de gran necessitat derrocar lo molí d'en Johan Comte, construït enmig de la dita céquia”. (AMV, Llibre de Sotsobreria, f. 25 [8.02.1390], *apud* Aparici, 2017, I: 357-358).

Els jurats manaren derrocar-lo i l'operació –dirigida pel notari Lluís Menargues– que va començar el dia següent, 9 de febrer de 1390, es va perllongar uns quants mesos en què s'acreditaren vint-i-set dies de jornals. El dia de 2 març, “Francesch Besaldú, fuster, IV posts i III cabirons que feu al partididor de Riutor on se girà l'aygua al riu” (AMV, Llibre de Sotosobreria, ff. 30v i 31 r, *apud* Aparici, 2017a) donava lloc a aquest apunt³⁵. El 13 de març es repeteix l'esment de la “céquia de Riutor on se girà l'aygua en la céquia Nova” (AMV, Llibre de Sotsobreria, f. 39 r, *apud* Aparici, 2017a). L'almenara del molí d'en Comte no va ser derrocada abans que el propietari en fora indemnitzat, el 5 de març; va costar jornals i molta mà d'obra.

Aparici (2017a: 105 i ss.) fa un exercici racional molt assenyat per traure la conclusió que el molí de Riutor era en un recolze de la séquia d'en Fluvià que coincidia amb la Casa de Titano del full cadastral 70-II (1929-1943) que sintetitzem (fig. 6). Tot i les reiteracions que –en comptes d'aclarir conceptes– fan confús el text, es basa en la frase “davall lo molí de Riutor, al Sàlzer” (AMV, Llibre de Sotsobreria, f. 48v [8.05.1390]). Fins i tot –ara arrasat completament– s'hi podien veure dics de protecció entre les isoshipses de 4 i 5 m i els partidors –antiga almenara del molí–, la séquia del Rec que manté l'altària, el partididor que va la possessió d'en Çanon, etc.

34 Un assaig de parcel·lació sembla deduir-se d'aquest document: “... *illud almargiale quod dicitur patuum termini de Riutor*” (ACA, Cancellera reial, 20, f. 319r [1276]) que hom havia lliurat a Bernat de Bages (Torró i Esquilache, 2018). De tota manera, el camí que duia a l'ermita del Fiscal separava un espai de parcel·les més grans fins al pou de n'Aparici; devien ser de secà ja que es trobaven a 3,5-4 m s.n.m.

35 Tal vegada Aparici va llegir malament *malticos* enlloc de *màsticos* a fi d'estanyar la represa.

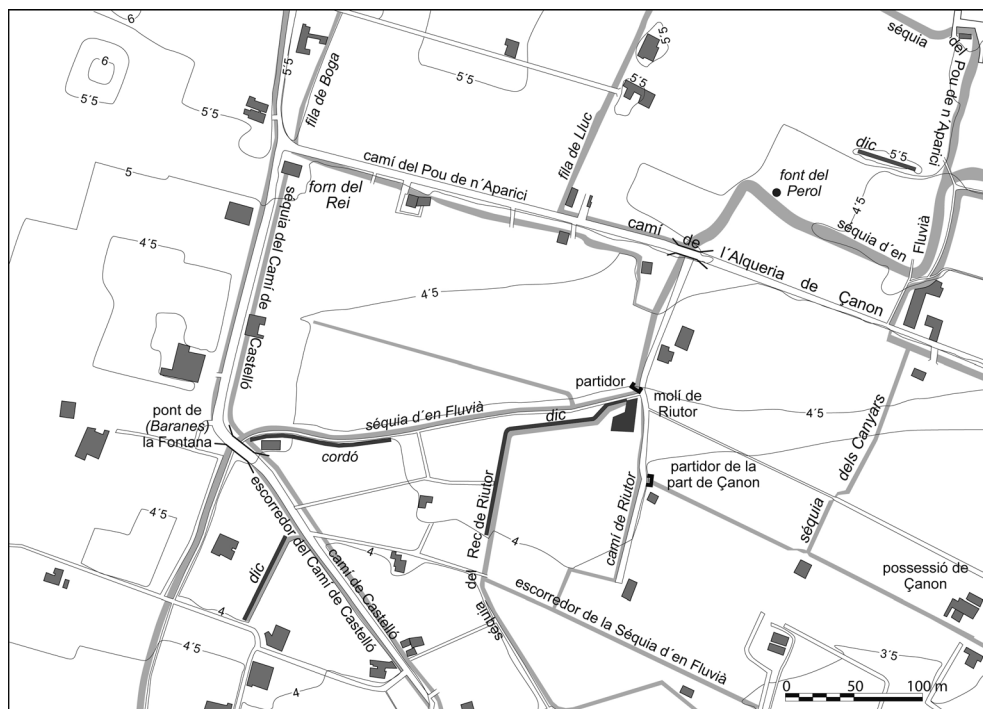

Fig. 6. El molí de Riutor. A partir de la documentació sabem perfectament (x = 722737; y = 4370105) on hi havia el molí d'en Comte o d'en Massots que calgué derrocar el 1390. Note's que era defensat de les riudes amb dics.

Per acabar, una nota etimològica manllevada de Coromines (1996) que adesiara tenia rampells genials. No li va passar per malla “l’almarjal de Riutor” i la interpretava com un compost semític de *riuā* ‘(establia)’ i *t-tûr* ‘(pujol)’; a l’entrada corresponent de *turó*, no se’n recorda... Torrò i Esquilache, el corregeixen amb l’ar. *riwā’ al-tawr* ‘(aigua abundosa)’ [tot contraposant *hara* que seria menys que *qarya*]³⁶.

LA SÉQUIA FAVIANA

Comencem per dir que la referida séquia –ara malauradament esvaïda– correspon a la d’en Guillem (de) Fluvià que ha sofert una simplificació fonètica i una feminització. Té unes connotacions especials de traça, rostària, empriu i història que m’agradaria aclarir. Arranca de Cassén Jusà i, després del partidor de Plaça, propulsava el molí de Felip Martí, traves-

36 És molt probable que Riutor es pronunciaria amb l’o tancada.

sava els ponts de la Marjaleta, de l'Agulla i de Baranes, i més avall de la punta d'en Silvestre, abocava al Guadalaviar (Lluch i Beltran, 1991)³⁷, junt amb la séquia de na Rovella (fig. 7).

L'any 1312 –quan no feia un segle de la conquesta jaumina–, Bernat Perafeita projectava una séquia de drenatge i dos casals de molins fariners o arrossers, dirigida vers el riu Guadalaviar per evitar el dessalament de l'Albufera (Torró i Esquilache, 2018). El projecte no va arribar a bon port.

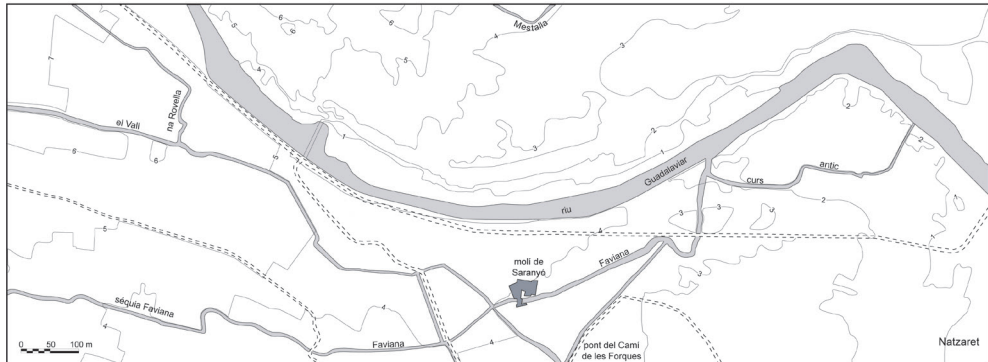

Fig. 7. L'últim tram de la séquia Faviana. La séquia d'en Fluvià, gràcies a la seua rostària insignificant podia funcionar abocant l'aigua a l'Albufera o al Guadalaviar. Hi passava per un pont superior la séquia del Vall que recollia el sobrant de na Rovella. El molí de mossèn Saranyó se n'aprofitava.

Trenta anys després, compareix un empresari inquiet –no sense controvèrsies amb l'església– el contractista Guillem de Fluvià que

“... novellament ha feytes e no ces(sa) contínuament de fer céquies noves” [a les Marjals] per menar algunes aygües per los lochs on jamés no foren acostumades de menar e per les possessions censals de la Almoyna... que's puxa exugar ni panifficar” (ACV, perg. 5597 [4.07.1342] *apud* Glick, 1988.).

El guiatge i la protecció del rei Pere II (IV) responien a interessos de personatges oposats a la bonificació ja que abastaven l'empresari, la seua família i els seus treballadors i parla de:

“... *reparatione Albuffarie nostre Valencie que per multitudinem aquarum dulcium [...] discurrentium ex cequis orte Valentie, quasi irreparabile susceperat detrimentum, providisse et mandavisse fieri quandam cequiam magnam in qua et per quam aque decurusus ad rivum*

37 Glick (1988) n'erra considerablement la trajectòria, tot fent-la assemblar a la séquia de l'Or. L'atribució s'explica perquè ell identificava Cassén Jusà amb Massanassa.

de Godalaviar [...] derivari..." (ACA, C. Reg. 874, f. 16 r i v [5.12.1342] *apud* Sainz, 1983)³⁸.

L'obstrucció de l'Almoïna, d'antuvi, es va apaivagar per l'influx del rei i dels jurats ja que les aigües "anaven per los lochs on jamés no foren acostumades de menar e per les possessions censals de la Almoïna [...] que's puxa exugar ni panificar (ACV, perg. 5597, transcrit per Torró i Esquilache, 2018). Però el mateix rei es contradiu, vuit anys més tard, mogut pels interessos dels pescadors i la renda derivada, tot i que no romanguí clar pels mots ratllats. Ja n'havem parlat a la introducció, sota el títol pescadors contra arrossers:

"... ratione aquarum a dicta Albufera elabentium ex ex disicatione pluviarum temporibus preteritis [...] dicta Albufera exuta et desicata est aquis [...] que antea solebant elabi et nuper per cequiam novam vocatam d'en Fluvià alibi confluentur..." (ACA, C. Reg. 1064, ff. 107 v-108 r [2.07.1350] *apud* Sainz, 1983).

La séquia d'en Fluvià, a banda dels problemes de manteniment, devia tenir-ne d'estructurals perquè el 1351 va ser contractat per l'Almoïna³⁹ –beneficiària dels censals– un llivellador o topògraf, Pere Ribera que "trauria les aygües de la marjal e les menaria a la céquia d'en Flovià, al camí de les Conques". (ACV, Administració Almoïna, 1351-1352, f. 45 r, *apud* Rubio, 1990-1991). Malgrat l'estipendi de 60 lliures, el contracte no va reeixir.

Mentrimentre, amb la pesta negra de 1348 –conjuntura molt ben descrita amb les "tres mortaldats" per Rubio (1990-1991)– havia col·lapsat el sistema de drenatge (Torró i Esquilache, 2018). La fretura i la misèria repercutia a l'abandonament de la marjal, abans molt *panificada*, és a dir, preparada per conrear cereals. Les "muntanyes i marjals circumstans a la Ciutat en tal manera escaliades..."⁴⁰ (AMV, Manuals de Consell, A-1, f. 256 r [16.11.1325] *apud* Rubio, 1990-1991]) significa que abans de la pesta, la roturació o l'artigament havia exigit l'ús intensiu de la terra, abandonada després.

Una altra vegada després de la crisi, la dilatada àrea cultivada fou estimulada per l'optisme immigratori que atreïa, fins i tot, mallorquins i castellans. Referit a les marjals, tant per la salubritat com per al bé comú:

"... profitós a la cosa pública, vulla's per conservació de sanitat, vulla's per traure e panificar moltes terres de les dites partides les quals, per enrunament de les dites céquies e braçals, se són perdudes o estan ermes..." (AMV, Manuals consell, A-16, f. 250 r [15.01.1375] *apud* Rubio, 1990-1991).

38 El document esmenta "*magistros mercenarios conductivos operantes in dicta cequia et molendina ex concessione regia facientes*".

39 L'Almoïna era una institució benèfica promoguda pel capítol de la Seu, propietari d'una part dels Francs i Marjals.

40 En un altre document posterior (1343), Rubio transcriu *staliar* [sic], ben conscient de l'errada original.

En lloc d'atribuir-ho a manteniment, caldria pensar en augmentar el nivell de l'Albufera, el 1352, les “Despeses en refer e adobar la parada [...] en la céquia d'en Fluvià [...] per ço que les aygües [...] foren tornades a l'Albufera per la céquia de Castelló...” (ACA, RP, MR 1703, f. 59 v, *apud* Torró i Esquilache, 2018) a càrrec de la corona.

La manca de vigilància en un espai tan complicat possibilitava incidents:

“... com alguns heretés havents terres e possessions en el terme de Castelló de l'Albufera havien a tenir e tinguen en condret céquies e braçals per escorriment de les aygües e les dites céquies e braçals tot dia se rebleixen e s'afollen per tal com los bestiar grossos [...] e encara alguns bestiar lanívols travessen tot dia les dites céquies e braçals...” (AMV, Manuals de Consell, A-12, f. 37 v [18.09.1355] *apud* Rubio, 1990-1991).

La cura de la séquia de Castelló –probablement la séquia del Vall que anava per la vora de ponent del camí homòleg–, ara carrera d'en Corts:

“... per la qual antigament algunes aygües de Godalaviar havien e han acostumat discórrer en l'Albufera de València, fos quasi del tot reblerta, enruynada e disminuïda, en tant que les dites aygües a la dita Albufera o en aquella discórrer no podien...” (ARV, Reial Cancelleria, 724, f. 44 r [10.12.1360] *apud* Rubio, 1990-1991).

De 1378 data la comissió feta per l'infant Joan a dos familiars seus per restaurar i endreçar la séquia que:

“se enruna e streny cascun dia per falta dels posseïdós de las dites heretats [...] no pot recullir l'aygua qui per ella discorra, ans sobrix, per lo qual sobreximent se seguex gran dampnatge [...] la céquia apellada d'En Fluvià, la qual passa per Castelló d'En Arruffat e va a la Albufera”. (ACA, C. Reg. 1723, f. 72 r-v [4.03.1378]).

El 1384 –segons observa Rubio (1990-1991)– durant una passa epidèmica, els jurats i un grup de prohoms arriben a Alfafar “per regonèxer les marjals [...], fer allí alguns escorredors per (l)lunyar de la Ciutat aygües adormides [...]. per tal que dessecades les terres poguessin ésser panificades e plantades” (AMV, Claveria comuna, I-13, f. 48 [28.05.1384]).

El 16 [13] d'agost de 1386, segons registra l'*Aureum opus* (f. 48 r i v), Pere II (IV) dicta un privilegi que paga la pena transcriure sencer⁴¹:

“Item, per ço que ara de ací avant no puxa ésser dupte o contrast de la tenguda de les dites partides de terres marjalenes e hermes, e quals de aquelles són o no són compreses en los presents pactes e capítols, concorden e atorguen les dites parts los límits de les dites partides ésser aquests, ço és: de la céquia apel·lada d'en Fluvià avall tro al camí de la Conqua, la qual céquia comença a Cacén jusà e feneix al riu de Godalaviar, en

41 També el transcriu J. Llop (1675), cap. 34, p. 324, amb lleugeres variants. Devia respondre a una dita “Concòrdia” entre el rei, el capítol de la Seu i els jurats amb la que el rei i el bisbe renunciaven als censos, delmes, primícies i terç-delmes en benefici de la Ciutat (Guiral, 1989).

la punta apel·lada den Silvestre, e la qual céquia departeix la marjal de la orta. Item de Cacén jussà, axí com talla dret tro al riu Sech de Catarroja, que engrana en la Albufera. Item, que en totes les céquies e braçals qui ara són e per temps seran en la dita marjal, deguen ésser fets partidors per los quals en temps de necessitat les aygües puxen anar e decórrer en la Albufera, e serà, en cars que la dita Albufera hagués sobres de aygües, o, si mester serà, en cars que la dita Albufera hagués sobres de aygües, que per los dits partidors puxa ésser treta o tirada de la dita Albufera e menada al riu o en altra part on no fos dan de la dita Albufera...”

Durant el període de 1390-1393, s'esdevé una gran activitat reparadora testimoniada al Llibre de sotsobreria, analitzat *ad unguem* per Aparici (2017). Sota la direcció de Lluís Menargues, es recomponen o es fabriquen nombrosos ponts, s'endrecen molts caixers de séquies, braçals, escorredors i travesses i és derrocat el molí de Riutor, com s'ha comentat més amunt.

Entrant als Quatre-cents, una sequera provoca una minva a l'Albufera (1403) i els jurats aprofiten perquè:

“... sia feta e treta una céquia de la céquia apel·lada d'en Fluvià e menada tro a la dita Albufera, per la qual l'aygua que's pendrà de la dita céquia d'en Fluvià e menada tro a la dita Albufera per la qual l'aygua descórrega e tir tro a la dita Albufera es entre en aquella e açò sens dampnatge de les marjals” (AMV, Manuals de Consell, A-22, f. 229v [12.01.1403] *apud* Glick, 1988).

Un altre text del mateix any (AMV, Manuals consell, A-23 [12.01.1403]), citat pel mateix autor, parla de “traure aygua de la céquia d'en Fluvià e metre en l'Albufera”. Seria l'inici de la que més tard s'anomenaria la *Favianeta* o siga una travessa entre la séquia d'en Fluvià i la de Castelló que acompanyava per l'est el camí Vell de Sant Lluís (Aparici, 2016). El 2 de juliol de 1406, hom disposava que:

“fes escurar e acabar la céquia nova, la qual la Ciutat havia feta en l'almarjal de la Ciutat per traure aygua de la céquia d'en Fluvià e metre en l'Albufera” (AMV, Manuals consell, A-22, f. 51, *apud* Ferri i Sanchis, 1999).

No crec tanmateix, que la *travessa* d'en Fluvià del 13 d'agost de 1407 (AMV, Manuals consell, A-23, f. 231 v, transcrit per Glick, 1988) que suggereix connectar la séquia de Castelló derivant-la a la d'en Fluvià, travessant les del Cavaller i del Bisbe fos una proposta viable. Rodrigo (2013, II: 660), simplificant, recull que la séquia d'en Fluvià, el 1378, “passa per Castelló de n'Arrufat e va a l'Albufera”. El 1384 –segons fa notar Rubio (1990-1991)– durant una passa epidèmica, els jurats i alguns prohoms arriben a Alfafar “per regonèxer les marjals [...], fer allí alguns escorredors per (l)lunyar de la Ciutat aygües adormides [...], per tal que dessecades les terres poguessin ésser panificades e plantades” (AMV, Claveria comuna, I-13, f. 48 [2805.1384]).

Els 1437-1439 una séquia nova que començava “damunt Castelló de n’Arrufat” cerca una eixida vers la mar (Rubio, 1990-1991: 277; Torró i Esquilache, 2018). Es tractava d’escurar i eixamplar la séquia d’en Fluvià per a la qual operació es va contractar en Bartomeu de Casanova, llivellador de Xàtiva.

A la dècada del 1440, s’entra en una època d’activitat bonificadora, en importar fins i tot, topògrafs i obrers externs:

“... que sia procedit de continent a metre mans en la obra de la céquia nova que és stada divisada fer en aquests proppassats dies, la qual, segons cert assaig ja fet no són molts dies pasats, deu començar en certa part de la céquia apel·lada del Bisbe, que és en la part jussana dels almarjals deçà la céquia apel·lada de Castelló, e deu anar drete via traversant per certs camps engranar en la part jussana de la céquia apel·lada d’en Fluvià, prop lo riu” (AMV, Manuals consell, A-32, f. 201v [8.05.1444] *apud* Rubio, 1990-1991).

Sembla que la séquia del Bisbe (paral·lela al comú de Momperot, mossèn Perot Mercader) i la branca que va vers nord-est per la Punta afluïx al riu. En efecte, la part baixa de les marjals era *deçà* la séquia de Castelló. Del mateix anys oferim un text aclaridor:

“... per assajar si les aygües de la céquia apel·lada de Castelló e les altres que són de la part de deçà, porien còmodament discórrer en engranar en la céquia dita d’en Fluvià, havien ja fet certa céquia vora lo camí que va a Cullera e Gandia, que engranava en la dita céquia d’en Fluvià; e, segons lo que demostrava la dita céquia del dit assaig, se dehia per alguns que fahent-se altra céquia gran que engranàs drete via pus avall vora lo riu en la dita céquia d’en Fluvià, les dites aygües porien bé discórrer per aquella e les dites almarjals de aquesta part de la dita céquia de Castelló ençà se porien exugar [...] en les dites almarjals, axí en les que són deçà la dita céquia de Castelló com en les dellà la dita céquia e totes altres en la dita partida” (AMV, Manuals consell, A-32. Ff. 197r i 198r [22.04.1444], transcrit per A. Rubio).

Hom parla d’un assaig consumat on havien provat de dur l’aigua a la part inferior de la séquia d’en Fluvià, tot seguint el camí de Cullera i Gandia per drenar la marjal extrema del nord-est i les del sud-oest de la séquia de Castelló. El camí esmentat –de bast– devia coincidir amb la séquia del Bisbe per enganxar al pont Primer de la Séquia del Cavaller amb el camí litoral pel pont de Pedra, la Creu de la Conca i travessar la gola de l’Albufera. Aquesta “séquia nova” de 1444 es refereix a la connexió amb la del Bisbe (AMV, Manuals consell, A-32, f. 210v).

Ens aclareix qualque cosa, quant a camins públics i séquies, la següent anotació de 1445 AMV, Manuals consell, A-33, f.92r i v), ja citada anteriorment que parla d’una gran séquia de drenatge que arrencava de la séquia de Castelló vora la casa d’en Brasa i travessava les séquies del Cavaller i del Bisbe, el camí de l’Albufera i el de Cullera ¿cap? a la punta d’en Silvestre per desembocar en una arbrada a la séquia d’en Fluvià. El camí de l’Albufera era el

camí de la Conca? I el de Cullera era el de la Creu de la Conca i la gola? No ho sabrem sense verificar on era la casa d'en Brasa. El text següent del mateix any ens dona una altra referència toponímica, l'alqueria d'en Seguer⁴², on la séquia de Castelló engranava amb la séquia nova que regava determinades possessions que –per estar més elevades [la Punta?]- havien perdut el reg. Es paguen 10 lliures a un obrer:

“... a obs de fer una canal de argamassa en la céquia que novament és stada feta als almarjals, prop l'alqueria d'en Seguer, o prop aquella part on la céquia d'en Castelló engrana en la dita céquia nova, a obs de regar certes possessions [...] los qual havien perdut lo rech per causa de la dita céquia...” (AMV, Manuals consell, A-33, ff. 139v i 140r [15.09.1445] *apud* Rubio, 1990-1991).

Dos anys després, el 1447, els jurats proposen al Consell un canal nou entorn de les marjals de Castelló de n'Arrufat, estimat en una despesa de 43.000 sous, i convoquen especialistes bretons que havien treballat a Saragossa: Joan Jofre, Robí Quintí, Guillem Ple, Esteve Leroi, Joan Rossela i Llorenç Renaut. El rei Alfons el Magnànim els fa venir de Nàpols i reben el salari del mestre racional (990 sous) (AMV, A-33, f. 92 [13.04.1445] i ARV, Mestre racional, 62, f. 295 [21.01.1447], Guiral, 1989).

Els jurats acorden donar a Benet Gomis, llaurador de Russafa, 15 lliures, equivalents a 300 sous:

“... en esmena e satisfacció de cert dan que una possessió sua, ço és, l'alqueria que solia ésser d'en Guillem Seguer, tintorer, que és a la partida de Castelló de n'Arrufat, prop la Punta on ix de la céquia de Castelló la céquia nova dels almarjals, ha reebud, per causa del scurament fet novament de la dita céquia nova, per haver girada l'aygua de la dita céquia sobre les terres de la dita alqueria, per causa de la qual no poch sembrar les dites terres, ans les sembrades se perderen...” (AMV, Manual consells, A-33, f. 276v [21.03.1447] *apud* Rubio, 1990-1991)⁴³.

L'any 1448, hom compon i escura regularment la séquia nova de Castelló que aboca a la d'en Fluvià [*Flumina* diu J. Guiral (1989) a l'altura del molí d'en Saranyó i que, riu amunt arriba al molí d'en Reverdit [*Crudit*, diu]. Els llauradors atinents són obligats a herbejar i tenir esment dels braçals “des del pont de n'Aparici on comença la séquia Faviana fins al molí d'en Reverdit (AMV, A-34, f. 110v [9.07.1448], f. 112 [12.07.1448] i f. 123 [30.08.1448]). Ferrando del Castillo compta les alnes⁴⁴ noves, 1.843 al costat de les 698 alnes velles. Poc

42 Era descendent d'en Bernat Vallseguer a casa del qual (Alfatar) havien dinat els jurats de València, el 22 de març de 1392 (Aparici, 2017a)?

43 Agustín Rubio m'ha confirmat amablement els textos (29.07.2019) que m'havia comunicat anteriorment l'amic Carles Sanchis.

44 L'autora, Jacqueline Guiral-Hadziiossif (1989) diu *alces*. Una alna es feia prop d'un metre lineal.

després, amb un oficial seu, Bartomeu Català, amiden amb una corda d'espart i una braça de fusta groga i blanca, l'espai entre la gola del riu i la possessió del tintorer Guillem Seguer⁴⁵.

Durant l'hivern s'herbeja a la séquia del costat, dita del Cavaller. Tenim encara més dades de la séquia nova dels anys 1448 i 1449:

“... la céquia de la traversa de la céquia apel·lada de Castelló, la qual traversa passa per los ponts nous e engrana en la céquia apel·lada d'en Fluvià, e comença lo dit scurim a la dita céquia de Castelló damunt lo molí d'en Reverdit, com l'altra meytat sia venguda a càrrech dels hereters...” (AMV, Manual consell, A-34, f. 102v [30.05.1448], transcrit per A. Rubio).

Tomàs Francés i Ferran Alonso escuraven –a 16 diners la braça– la séquia Morisca que abocava [?] a la séquia de Castelló en un recorregut de 503 braces (500 m ca.) (AMV, A-34, f. 143v [9.11.1448]; f. 168v [4.02.1449]; f. 170 [6.03.1449] i f. 179v [3.04.1449], trascr. Guiral, 1989). La mateixa autora esmenta la vigilància de la nova xarxa de drenatge a càrrec del guarda principal Martí de Mariana que s'alterna de 1450 fins al 1470 amb el llaurador de Russafa, Bernat Mojolí. El 1456, era escurada la séquia Morisca i la dels Codonyers (AMV, Protocol Santfeliu, 4-18, s.f., *apud* Rubio, 1990-1991). Aleshores el poblament de la zona era ben migrat.

La rostària i la traça

La primera anomalia de la séquia d'en Fluvià és que –en alguns trams– va contra pendent, cosa que ens planteja la qüestió de la reversibilitat. Al quadre següent s'han calculat els gradients compresos, sempre refiant-nos del plànol cadastral dels anys 1929-1943, en un tirat de més de 4 km, inclosa la llera antiga.

Gradients de la séquia d'en fluvià

full	tram	isohipsa (m)	l largària (m)	‰
70-III	fitxa de l'escut – colze pont de n'Avellana	5-4,5	240	2,1
70-III/70-IV	colze pont de n'Avellana – pont de Baranes	4,5-4,5	495	0,0
70-IV	pont de Baranes – font del Perol	4,5-5	440 contra	1,1
70-II	font del Perol – recolze del sífó	5-4,5	240	2,1
71-I	recolze del sífó – acabatall 71-I	4,5-45	785	0,0
71-II	començament 71-II – molí d'en Saranyó	4,5-3	425 salt	3,5
71.II/72-I	molí d'en Saranyó – curs nord	3-3	490	0,0
69-III	curs nord – desembocadura	3-1,5	540	2,7
			3.655	0,96

45 Joan i Bartomeu Seguer, tintorers (germans o pare i fill) tenien 12 cafissades que venien a ser 5 ha.

FAVIANETA				
70-III/78-I	fitxa de l'escut – <i>trívium</i>	5-5	465	0,0
78-I	<i>trívium</i> – séquia del Rei o del Molí de les Fonts	5,5,5	465 contra	1,1–
			930	0,9
			4.585	0,87

El primer tram –en fora quin fora l'origen, després del molí d'en Felip Martí o d'en Simó– és antinatural i talla les isohipses, qüestió que denotaria l'esforç dels picadors d'en Fluvià per excavar el con o les motes del Guadalaviar. Hom volia mantenir la possibilitat de conduir al domini reial, l'Albufera, l'aigua dels extrems de Favara o na Rovella. Els documents són contradictoris, però la Favianeta (que no sabem quan es va obrir, probablement el 1403) confirmaria la hipòtesi de Sanchis (2001) de l'ambivalència o doble possibilitat.

Els colzes successius que descriu la séquia Faviana des del nord de la Font de Sant Lluís (70-III), del pont de Baranes a la font del Perol (70-II) i la resta, camí del riu, suggereixen una parcel·lació anterior o un sistema de drenatge aprofitat –com apunta Aparici (2017a)– que explicaria la traça en ziga-saga.

Una cosa roman ben palesa: el salt del molí d'en Saranyó –modernament, de la Misericòrdia– impedia derivar l'aigua del Guadalaviar vers l'Albufera. Tot i que una part del curs de la séquia d'en Fluvià fora reversible, hauria aprofitat –si és que ho feu cap vegada– les escorialles o extrems de les séquies de Favara i na Rovella, derivades mitjançant la séquia Favianeta, a migjorn de la Font de Sant Lluís, que engranava amb la séquia del Rei (séquia del Molí de Bonjoc) i acabava a l'Albufera. Només plena, devia funcionar en els dos sentits.

CONCLUSIONS

La séquia de Castelló coincideix amb el curs de la Rambleta, una mica encaixada al seu prominent ventall que s'estira fins a la isohipsa de 2 m en sentit sud-est. La trobaren els islàmics o andalusins i la regularen? En èpoques més plujoses –com la petita edat del glaç (1570-1850)– brollaven, de més a més, nombrosos ullals i fonts que mantenien uns molins, de vegades, escalonats. El laberint de séquies i escorredors, successivament emprats com a abastidors d'aigua “arterial” i “venosa”, s'embranquen amb les travesses –amb partidors o sense– i una séquia d'en Fluvià que sembla reversible des del seu origen. No és inusual que les séquies i els escorredors de diversos nivells se superposen i s'entrecreuen amb ponts o sifons⁴⁶, ni que els camins realçats s'acompanyen en ambdós costats per séquia i escorredor o sengles

46 A final del segle XIV, hom va convocar en Francesc de Pina, llivellador, per “a llivellar si la céquia del Vall engranaria en la céquia del Bisbe, passant davall la céquia de Castelló”, projecte no realitzat al melic dels Francs i Marjals (AMV, Sotosobreria, f. 58v [5.06-1390]).

séquies, o una séquia i al seu cas una més modesta fila siga flanquejada per senderols a tots dos costats (fig. 8).

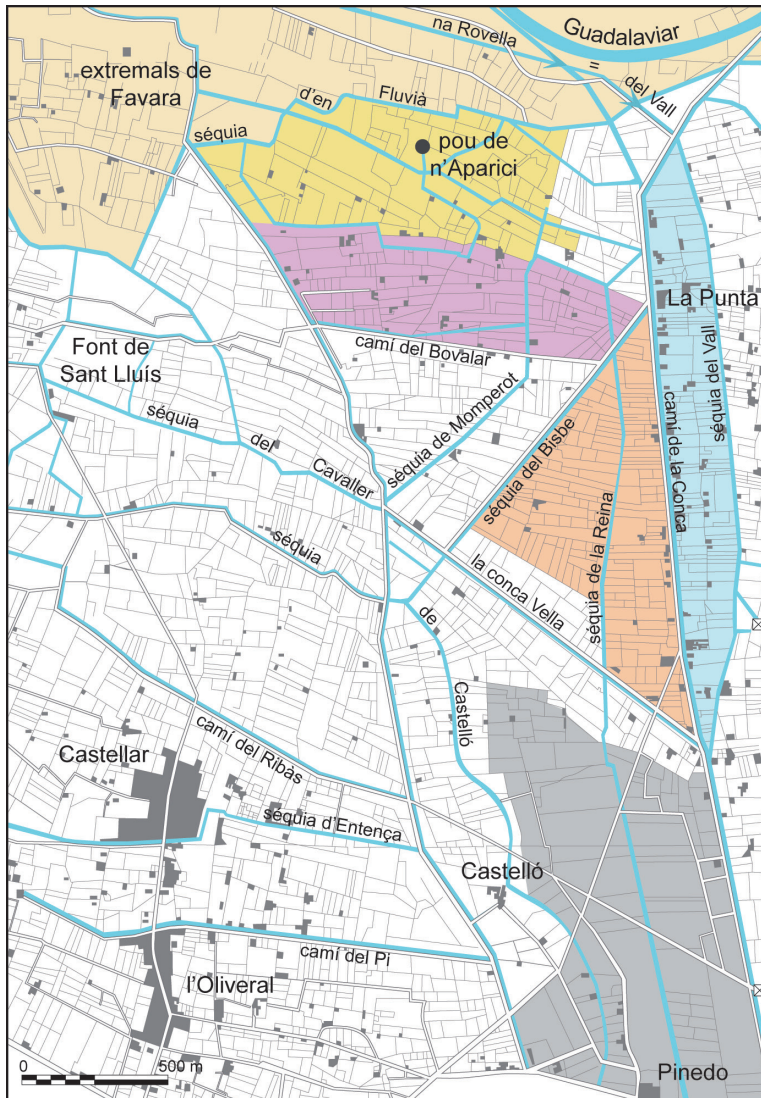

Fig. 8. El parcel·lari dels Francs i Marjals. Sobre el mapa cadastral del segle passat s'han acolorit distintament els sectors caracteritzats per l'establiment i el drenatge-reg. Els camins i les séquies hi tenen un gran protagonisme. (Per als colors veieu el text de les conclusions).

Sobta, en considerar el parcel·lari dels Francs i Marjals de fa un segle, l'angle quasi recte (87°) que fan el camí de la Séquia del Bisbe (1316) i el de la Conca Vella, presidit per un pont de la Séquia del Bisbe que seria el mateix que el de Valldaura (Aparici, 2017a). Fa olor d'operació ambiciosa moderna (fig. 8, color taronja) muntada sobre dos eixos entorn del triangle la hipotenusa del qual és el camí de la Conca i l'escorrentia Reial (séquia del Rei, una de tantes) i el camí meridiana de Pinedo. Els dos catets són flanquejats per dues faixes de 500 m d'amplària de propietats més considerables. El bessó del triangle és la part de drenatge més difícil –sota els 1,5 m s.n.m.– a 4 km de l'Albufera i que presenta una rostària de 0,4 (fig. 8, gris). La séquia de la Reina, tanmateix, remunta al començament del segle xv i reb l'aigua de les llonganes perpendiculars.

La part morada (fig. 8), ara travessada embiaixadament pel canal de l'Or i un de més modern (1956)⁴⁷, preludi de la desviació del drenatge, depèn d'una colonització més recent –tal volta dels Set-cents– i és destinada a l'arrossar que, en un clar corrent semàntic, ara és marjalera. Bona cosa d'aquest sector està per davall de la isohipsa d'un metre i és més mala de drenar. Les parcel·les hi són molt més afavorides que l'horta a ponent de la séquia de Castelló. El tercer quart de segle passat, ho volia afavorir el conreu de l'arròs.

Les parcel·les de ponent de Riutor (3.000 m²) i del pou de n'Aparici (fig. 8, color groc) que romanien al nord de l'ermita del Fiscal eren més quadrades (*patua*), més afins al secà que podien assolir 9.000 m², en contrast amb les de la marjal de migjorn que, entre aquest límit i el camí del Bovalar –ara dels Rocs o Roigs– tendeixen a l'allargament vers la Punta d'en Silvestre (fig. 8, color rosat).

El triangle més o menys isòsceles (43,5 ha) que té com a base el camí del Bovalar i els costats de la séquia del Bisbe i la séquia de Castelló és drena pel comú de Momperot –séquia de Mossèn Perot (1444-1445, Torró i Esquilache, 2018)– que circula vacil·lant entorn dels 2,5 m s.n.m. per abocar a la séquia de Castelló o més tost al riu Túria per la Punta. Llevat d'una vorera generosa a la Conca Vella, les parcel·les solen esbiaixar-se a la séquia mestra de drenatge.

La part oriental de blau clar (fig. 8) del camí de la Conca (camí Nou del Saler, avinguda dels Màrtirs; escorrentia Reial) presenta un fus d'1,5 km, drenat per la fila dels Sabaters i limitat a ponent per la séquia del Vall o na Rovella, amb parcel·letes simètriques que hi aboquen transversalment. El Vall té un partidor que pot desviar l'aigua directament a l'Albufera i va ser aprofitat pel canal construït devers 1956 per enllaçar la séquia del Ribàs i afavorir el drenatge del ponent de Castelló: l'arrossar hi tenia quelcom a veure.

47 La séquia de l'Or o canal del Túria va resultar insuficient per evacuar les pluges de 1941 en què els marjalers arrossaires perderen la meitat de la collita. A partir de llavors, un informe de l'enginyer Joan Aura va proposar un canal d'enllaç de les séquies del Ribàs i del Vall (2 km mal comptats), amb una comporta a la gola i una motobomba per compensar la manca de gradient. (Nota facilitada pel fraternal col·lega, Joan F. Mateu).

BIBLIOGRAFIA

- Alanyà, Lluís (1515) *Aureum opus regalium privilegiorum Civitatis et Regni Valentie*. València, Dídac de Gumiel. Ccclvij ff.
- [Alguer, Francisco de P.] (1828) *Plan sinóptico de las acequias del río Turia*. València, B. Monfort. 20 pp.
- Aparici, Ricardo (2015) *Ruzafa. Evolución histórica de su huerta. Primera parte: de 1238 a 1390*. Paiporta, Denes. 320 pp.
- Aparici, Ricardo (2016) Breve evolución histórica de la toponimia de ls particularidades topográficas de la huerta de Ruzafa. *Actes de la IX Jornada d'Onomàstica. Mislata, 2015*. València, Acadèmia Valenciana de la Llengua. Cf. pp. 11-32.
- Aparici, Ricardo (2017a i b) *Ruzafa. Evolución histórica de su huerta. Segunda parte: de 1390 a 1393*. Paiporta, Denes. Dos volums.
- Beuter, Pere Antoni (1538) *Primera part de la Història de València*. [a cura de V. J. Escartí]. València, Publicacions de la Universitat de València. 212 pp.
- Beuter, Pero Anton (1551) *Segunda parte de la Coronica general de España y especialmente de Aragon, Cathaluña y Valencia*. València, Joan de Mey. Clviiij ff.
- Borrull, Francisco X. (1831) *Tratado de la distribución de las aguas del río Turia*. València, B. Monfort. VIII + 198 pp.
- Cabanilles, Antonio J. (1795-1797) *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid, Imprenta Real. Dos volums.
- Carmona, P. i Ruiz, J. M. (2011) Historical morphogenesis of the Turia River coastal flood plain in the Mediterranean litoral of Spain. *Catena*, **86**: 139-149.
- Esquilache, Ferran (2018) *Els constructors de l'Horta de València: origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII i XIII*. València, Publicacions de la Universitat de València, 452 pp. + 42 làmines.
- Ferri, Marc i Sanchis, Carles (1999) Paisatge i patrimoni històric. L'horta de la Punta. *Els valors de la Punta. 18 arguments en defensa de l'horta*. València, Universitat de València. 149 pp. Cf. pp. 63-69.
- Glick, Thomas (1988) *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*. València, Del Cenía al Segura. XXIV + 413 pp.
- González Villaescusa, Ricardo (1999) Sobre drenatges i recs històrics a la Punta. *Els valors de la Punta*. Cf. pp. 51-61.
- González Villaescusa, Ricardo (2002) *Las formas de los paisajes mediterráneos*. Jaén, Universidad de Jaén. 506 pp.
- Guiral-Hadziiossif, J. (1989) *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. València, Edicions Alfonso el Magnánimo. 678 pp.
- Jaubert de Paçà, Francesc (1823) *Voyage en Espagne... 1816-1819... Recherches sur les arrosages...* Paris, Huzard. Dos volums. [Traduït al castellà per Joan Fiol, València, B. Monfort, 1844 i reeditat a Madrid, Ministerio de Agricultura, 1991].

- Llop, Josep (1675) *De la institució govern polítich; y iuridich... de la Fabrica Vella, dita de Murs, e Valls*. València, G. Vilagrasa. 524 pp.
- Llorens, Peregrín L. (1967) *La Villa de Catarroja*. València, Diputación Provincial. 437 pp.
- Lluch, Ferran i Beltran, Lluís (1991) *Las Acequias de Francos, Marjales y Extremales de la ciudad de Valencia*. València, Ajuntament de València. 144 pp.
- Lluesma, Josep Antoni, Manzanares, Víctor Manuel i Cerdà, Artemi (1993) *Els amollonaments de l'Albufera de València de 1577 i 1761*. València, Edicions Alfons el Magnànim. 139 pp.
- Martínez Sanmartín, Lluís P. (1991) Els molins com a clau d'articulació de l'Horta medieval de València. La sentència de 1240 entre els moliners d'Alaxar i la comunitat de Rascanya. *Afers*, 51: 369-396.
- Momblanch, Francisco de P. (1960) *Historia de la Albufera de Valencia*. València, Ajuntament de València. 322 pp.
- Portugués-Mollà, I., Bonache-Felici, X., Mateu-Bellés, J. F. i Marco-Segura, J. B. (2016) A GIS-Based Model for the analysis of an urban flash flood and its hydro-geomorphic response. The Valencia event of 1957. *Journal of Hydrology*, 541: 582-596.
- Ribera, Julián (1928) *Disertaciones y opúsculos. 1887-1927*. Madrid, E. Maestre. Dos volums.
- Rodrigo, Mateu (2013) *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó (1291-1420)*. València, Publicacions de la Universitat de València. Dos volums.
- Rosselló, Vicenç M. (1972) Los ríos Júcar y Turia en la génesis de la Albufera de Valencia. *Cuadernos de Geografía*, 11: 7-25.
- Rosselló, Vicenç M. (1989) Els molins d'aigua de l'Horta de València. *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*. València, Universitat de València. Cf. pp. 317-345.
- Rosselló, Vicenç M. (1995) *L'Albufera de València*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 190 pp.
- Rosselló, Vicenç M. (1999) La Punta, víctima de la descoordinació o del progrés? Un enfocament geogràfic. *Els valors de la Punta*. Cf. pp. 43-49.
- Rubio, Agustín (1990-1991) Vicisitudes demogràfiques y área cultivada en la baja edad media. Consideracions sobre el caso valenciano. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 11-12: 259-297.
- Ruiz, J. M. i Carmona, P. (1999) La desembocadura del Guadalaviar en época medieval: progradación deltaica y avulsión. *Arqueología i Quaternari litoral. Memorial Maria Pilar Fumanal*. València, Universitat de València. 456 pp. Cf. pp. 245-255.
- Ruiz, J. M. i Carmona, P. (2005) La llanura deltaica de los ríos Júcar y Turia y la Albufera de Valencia. Sanjaume, Eulàlia i Mateu, Joan F. (eds.): *Geomorfologia litoral i Quaternari. Homenatge al prof. V. M. Rosselló*. València, Publicacions de la Universitat de València. Cf. pp. 399-419.
- Sáinz de la Maza, Regina (1983) Noticias documentales sobre la Albufera (1283-1350). *Annals de l'Institut d'estudis comarcals l'Horta-Sud*, 3: 135-153.
- Salcedo, Salvador (1956) *Estudio histórico-jurídico de la Albufera de Valencia y de sus aprovechamientos*. Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura. 63 pp.

- Sanchis-Ibor, Carles (1998) *De la gola a les goles. Canvi ambiental secular a l'Albufera de València*. València, Fundació Bancaixa. 141 pp.
- Sanchis-Ibor, Carles (2001) *Regadiu i canvi ambiental a l'Albufera de València*. València, Publicacions de la Universitat de València. 332 pp.
- Sanchis-Ibor, Carles i Algarra, Víctor M. (2017) Acequias y caminos al mar. Reconstrucción del paisaje agrario de los Poblados Marítimos. Aguilar, I. i Serra, A. (eds.): *Los Poblados Marítimos*. València, Ajuntament de València. 349 pp. Cf. pp.73-95.
- Sigalat, Cristina (2008) Estudio de los trazados de la ciudad de Valencia según el plano parcelario municipal realizado por el Instituto Geográfico y Catastral en 1929. *IX Congreso Internacional de Rehabilitación del Patrimonio Arquitectónico y Edificación*. Sevilla. 6 pp.
- Torró, Josep i Esquilache, Ferran (2018) "Por donde jamás habían sido conducidas aguas". La transformación agraria del marjal norte de la Albufera de Valencia (siglos XIII-XV). Torró, J. i Guinot, E. (eds.) *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusés*. València, Publicacions de la Universitat de València. 285 pp. Cf. pp. 161-225.

Cómo citar este artículo:

Roselló i Verger, V. M. (2019). Castelló de n'Arrufat, Riutor i la séquia Faviana (arqueologia toponímica). *Cuadernos de Geografía*, 103, 79-116.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.103.16187>

Este obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.